

transformacje

miasto wieś - wieś miasto

transformacje

miasto wieś - wieś miasto

Zuzanna Borcz
Irena Niedźwiecka-Filipiak
Hanka Zaniewska

W badaniach uczestniczyli: Zuzanna Borcz – kierownik projektu,
Hanka Zaniewska – I wykonawca, Kamila Adamczyk, Magdalena Linkowska-Szynkarek,
Irena Niedźwiecka-Filipiak, Maria Thiel
Opracowanie graficzne map i rycin: Kamila Adamczyk, Paweł Filipiak, Beata Kwiecień

Opiniodawca
prof. dr hab. arch. Eugeniusz Bagiński

Redaktor merytoryczny
prof. dr hab. arch. Alojzy Gryt

Opracowanie redakcyjne
mgr Elżbieta Winiarska-Grabosz

Korekta
Janina Szydłowska

Łamanie
Halina Sebzda

Projekt okładki
Paweł Deska

Monografie LXXXVI
Praca naukowa finansowana ze środków na naukę w latach 2007–2009 jako projekt
badawczy nr N N527 1133 33

© Copyright by Uniwersytet Przyrodniczy we Wrocławiu, Wrocław 2009

ISSN 1898–1151
ISBN 978–83–60574–84–3

WYDAWNICTWO UNIwersytetu PRZYRODniczego WE WROcławiu

Redaktor Naczelny – prof. dr hab. Andrzej Kotecki
ul. Sopocka 23, 50–344 Wrocław, tel. 71 328–12–77
e-mail: wyd@up.wroc.pl

Nakład 100 + 16 egz. Ark. wyd. 9,6 Ark. druk. 8,5
Druk i oprawa: EXPOL, P. Rybiński, J. Dąbek, Spółka Jawna
ul. Brzeska 4, 87–800 Włocławek

Spis treści

1. Wstęp	7
1.1. Wprowadzenie.....	7
1.2. Przegląd literatury przedmiotu.....	9
1.3. Metoda badań.....	11
1.4. Zasięg terytorialny.....	12
1.5. Zakres czasowy.....	14
2. Badane jednostki wg hierarchii sieci osadniczej	16
2.1. Miasta połączone.....	16
2.2. Miasta, które odzyskały prawa miejskie.....	21
2.3. Wsie gminne o tradycjach miejskich.....	27
2.4. Byłe miasta, obecnie wsie sołeckie.....	35
2.5. Miasta zdegradowane do roli przysiółków.....	45
2.6. Miasta powstałe bez wcześniejszych tradycji urbanistycznych.....	45
2.7. Schematy transformacji miasto-wieś i wieś-miasto.....	47
3. Czynniki rozwoju badanych jednostek (badania ankietowe)	49
3.1. Zasięg badań.....	49
3.2. Napływ i ruch ludności.....	50
3.3. Ruch budowlany, rodzaj oddawanych obiektów, opracowania planistyczne.....	53
3.4. Czynniki sprzyjające rozwojowi miejscowości.....	53
3.5. Utrata lub uzyskanie praw miejskich.....	54
3.6. Silne i słabe strony rozwoju gmin.....	55
3.7. Podsumowanie badań ankietowych.....	60
4. Studia krajobrazowe badanych miejscowości	61
4.1. Rynki jako element podkreślający urbanistyczne tradycje jednostek osadniczych...61	
4.2. Wzajemne relacje małych miast i rzek.....	86
4.3. Dominanty i panoramy miejscowości.....	103
5. Podsumowanie i wnioski	111
Literatura	115
Spis ilustracji	121
Załączniki	131

1. Wstęp

1.1. Wprowadzenie

W pracy podjęto temat wyodrębnienia i zachowania charakterystycznych cech małych miast i wsi mających rodowód miejski. W regionie południowo-zachodnim jest wiele takich miejscowości. Określane są jako miasta zdegradowane i zajmują niższe szczeble hierarchii sieci osadniczej. Prawie połowa już odzyskała swoje prawa miejskie i stanowi samodzielne miasta lub została włączona do większych miast. Ponad połowa jednak pozostała jako wsie gminne albo sołeckie.

Obecnie obserwuje się dynamiczny rozwój osiedli podmiejskich z równocześnie postępującym regresem wielu małych miasteczek. Powstające nowe osiedla mieszkaniowe rozwijają się, powiększając swoje granice w miarę pozyskiwania nowych terenów. Nie mają całościowych planów przestrzennych, a równocześnie w związku z ekonomicznym wykorzystaniem terenu nie pozostawia się w nich wolnych miejsc na place, osie widokowe, aleje czy dominanty.

Taka sytuacja nie jest obojętna dla krajobrazu kulturowego, szczególnie na Dolnym Śląsku i Opolszczyźnie, gdzie sieć osadnicza jest dość gęsta i tereny zurbanizowane stanowią znaczny udział powierzchni. Hierarchia sieci osadniczej jest tu bardzo zróżnicowana od drobnych przysiółków i zanikających osad podgórskich, poprzez rozciągające się pasma długich wsi do małych i średnich miast, kilku do niedawna miast wojewódzkich i wreszcie Wrocławia stolicy regionu i Opola. Przy tak bogatej i zróżnicowanej sieci osadniczej nie należy pomijać roli małych miast i wsi o tradycjach miejskich. Istotne jest zachowanie charakterystycznych cech tych miejscowości jako ważnego ogniwa zespajającego niższe szczeble sieci osadniczej. Pod względem układu przestrzennego i zabudowy małe miasteczka konkurują z powstającymi osiedlami mieszkaniowymi, a zachowując swoją specyfikę, przyczyniają się do wzbogacenia krajobrazu kulturowego o dużych walorach poznawczych i niedocenianym pięknie.

Zagadnienie omawiane w tej publikacji, dotyczące transformacji miast we wsie i wsi w miasta zrodziło się w związku z postępującymi zmianami w grupie małych miast i wsi wywodzących się z byłych miasteczek, tzw. miast zdegradowanych. Obecnie obserwuje się wsie, które powiększają się przestrzennie o tereny osiedlowe, przeważnie przeznaczone pod budownictwo jednorodzinne, rozciągające się często wzdłuż dróg dojazdowych do miejscowości. Na terenach podmiejskich powstają także zespoły domów wielorodzinnych dwu- lub trójkondygnacyjnych ogrodzonych i zamkniętych, niespójnych z całością danej wsi lub miasteczka. Równocześnie stare, kilkusetletnie układy urbanistyczne z rynkiem i uliczkami pozostawiane są swojemu losowi, przez co ulegają powolnemu niszczeniu. Ustalone strefy ochrony konserwatorskiej, obejmujące „starówkę” małych miasteczek nie są w stanie pomóc, a wręcz odstraszać przyszłych inwestorów.

W długim procesie rozwoju sieci osadniczej niektóre jednostki podnoszą swoją rangę, inne obniżają. W ciągu lat obserwuje się dynamiczny rozwój aglomeracji miejsko-przemys-

słowych i wchłanianie przez nie okolicznych wsi i miasteczek. Równocześnie następuje stagnacja lub upadek wielu małych miast o starym historycznym rodowodzie. Doprowadza to do ich degradacji pod względem administracyjnym i demograficznym, a wreszcie do utraty praw miejskich. W grupie jednostek stanowiących niższe szczeble hierarchii sieci osadniczej następują zmiany i transformacje miasteczek we wsie i odwrotnie. Postępująca urbanizacja wsi, szczególnie w obszarach podmiejskich, a równocześnie degradacja małych miasteczek prowadzi do zmian w hierarchii sieci osadniczej. Następują przekształcenia w krajobrazie kulturowym i zanik cech urbanistycznych byłych miasteczek.

Małe miasta i wsie, które niegdyś miały prawa miejskie, odgrywają ważną rolę w tworzeniu i przekształcaniu krajobrazu kulturowego oraz przy zachowaniu tożsamości miejsca. Każda z tych miejscowości ma swoją historię i specyfikę, co zadecydowało o jej upadku lub rozwoju. Niektóre miejscowości po latach wracają do swojego miejskiego rodowodu, inne pozostają wsiami lub wchłaniane są przez większe ośrodki leżące w sąsiedztwie.

Do czynników sprzyjających rozwojowi danej miejscowości należały: położenie przy szlaku handlowym; cyklicznie organizowane jarmarki i targi; zasoby naturalne jak rudy metali, węgiel; dogodne miejsca do przeprawy przez rzeki; strategiczne punkty itp. W większości miasteczek dobrze prosperowały warsztaty rzemieślnicze związane z przetwórstwem płodów rolnych i usługami, a w niektórych regionach z górnictwem i hutnictwem. Do regresu przyczyniały się liczne wojny, pożary, wyczerpanie zasobów naturalnych, decyzje administracyjne i polityczne.

W poszczególnych jednostkach osadniczych przetrwały układy wywodzące się z okresu ich powstania. Są to przeważnie typowe rozwiązania urbanistyczne z rynkiem pośrodku i rozchodzącymi się z jego naroży uliczkami. Niejednokrotnie pierwotne układy zacierają się w wyniku nieprzemyślanej nowej zabudowy. Miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego wykonywane są, jeżeli w ogóle są, jedynie dla fragmentów terenów przewidzianych pod zabudowę jednorodziną; przy tym odczuwa się brak spojrzenia na całe miasteczko, w tym jego część historyczną.

Przy postępujących zmianach w krajobrazie kulturowym terenów wiejskich istotne jest zachowanie odrębności wsi o tradycjach miejskich, które mają kształt przestrzenny małych miast. Zachowanie tożsamości takich miejsc możliwe jest poprzez poznanie ich historii, obecnych uwarunkowań społecznych, gospodarczych i demograficznych.

W pracy podjęto próbę ukazania transformacji jednostek niższych szczebli hierarchii sieci osadniczej – wsi i małych miasteczek, ze szczególnym uwzględnieniem specyfiki miast zdegradowanych do rangi wsi. Istotne jest zachowanie charakterystycznych cech urbanistycznych miejscowości pomimo utraty ich miejsca w hierarchii sieci osadniczej jako miast. Wybór terenu i czasokres badań pozwoliły na wyłonienie pewnych grup miejscowości i zróżnicowania ich pod kątem historii, układów przestrzennych i możliwości rozwoju. Szczególną uwagę poświęcono problemom utrzymania tożsamości badanych miejscowości i poznania ich wnętrza urbanistycznych. Dawne miasteczka, bez względu na ich obecną sytuację administracyjną, w większości zachowały pierwotny układ urbanistyczny stanowiący o rodowodzie miejskim i przyczyniają się do wzbogacenia krajobrazu kulturowego.

1.2. Przegląd literatury przedmiotu

Temat przekształceń miast we wsie i wsi w miasta jest bardzo obszerny i wielowątkowy. W literaturze przedmiotu omawiany jest w różnych aspektach – pod kątem małych miast lub miast zdegradowanych, czy też wsi o tradycjach urbanistycznych. Znaczną grupę miejscowości będących w hierarchii sieci osadniczej na styku miasta i wsi stanowią były miasteczka określane jako zdegradowane. Badania dotyczące byłych miast prowadzone są dla całego kraju [Siemiński 2000, Bagiński 1998, Słodczyk 2003] lub wybranego regionu, np. dla Lubelszczyzny [Przesmycka 2001], Wielkopolski [Zaniewska 2004, Zaniewska i Berek 2006] albo fragmentów Dolnego Śląska [Bagiński 2002]. Dla Śląska w jego historycznych granicach ujęto miasta zdegradowane na Górnym, Opolskim i Dolnym Śląsku oraz na Śląsku Łużyckim i Czeskim [Drobek 1999, 2004]. Oprócz zestawień miejscowości [Stelmach i in. 1990] i danych dotyczących otrzymania i utraty praw miejskich opracowania zawierają analizy przyczyn upadku oraz możliwości powrotu do rangi miasta [Berek i Zaniewska 2006]. Istotne jest spojrzenie na rolę małych miast i wsi o tradycjach miejskich w perspektywnym zagospodarowaniu kraju [Węclawowicz i in. 2006], jak również małych miast znajdujących się w zasięgu metropolii [Litwińska 2007].

Większość wsi o tradycjach miejskich pełni rolę wsi gminnych, stanowiąc ponadpodstawowy szczebel w hierarchii sieci osadniczej [Więckowicz 2000]. Charakterystyczną cechą tych miejscowości jest zachowany układ urbanistyczny obejmujący rynek i wychodzące zeń prostopadle uliczki [Borc 2003, 2008a]. Niektóre wsie utraciły prawa miejskie w XIX w. i nie rozwinęły się przestrzennie [Staffa 1994–2008]. Inne wsie natomiast dzięki sprzyjającym warunkom społeczno-gospodarczym, a także politycznym rozwijają się i otrzymują ponownie prawa miejskie, np. Prusice [Niedźwiecka-Filipak 2008] lub starają się o powrót do rangi miasta, np. Srebrna Góra [Przerwa 1998]. Z roku na rok, zdegradowane miasta sukcesywnie powracają do utraconych praw miejskich. Zdecydowanie niewiele jest wsi, które nie mając tradycji miejskich, osiągają status miasta [Rabsztyn 2006]. Znaczną rolę odgrywa w tym procesie przemysł lub eksploatacja dóbr naturalnych [Jokiel i Miszewska 2007]. Jako przykład posłużyć mogą dwie podwrocławskie miejscowości: Siechnice [Gonda-Soroczyńska 2007, Korenik i Rogowska 2007] lub Jelcz-Laskowice [Bagiński 1993]. Liczną grupę byłych małych miast stanowią miejscowości włączone w obręb sąsiednich aglomeracji miejskich [Niedźwiecka-Filipiak i Borc 2002, Koziół i Załęski 1996].

Obszerna literatura przedmiotu poświęcona jest małym miastom, nazywanym miasteczkami w zależności od liczby mieszkańców [Tłoczek 1955]; ich zagospodarowanie przestrzenne jest wynikiem ciągłości historycznej [Knie 1845], widocznej przede wszystkim w ich układach przestrzennych, przeważnie geometrycznych, które wyróżniają się prostotą i wyrazistością struktury [Collins i Crasemann 2006, Eysymontt 2009].

Małe miasta bez względu na ich pozycję administracyjną: miasta lub wsi odgrywają szczególną rolę w hierarchii sieci osadniczej [Zaniewska 1998, Bagiński 2006]. Szereg małych miast rozwija się poprzez nową zabudowę mieszkaniową, przekształcając się z funkcji rolniczej na turystyczną i rezydencjonalną, zachowując przy tym swoją tożsamość miejsca [Zaniewska i Berek 2005, Gałązka 2005]. Społeczność małego miasta ma możliwości bezpośredniej i wielokrotnej styczności, co pozwala na wzajemne oddziaływania mieszkańców. Zjawiska te, obok innych występujących w małych miastach, nazwane fenomenem małomiejowości pozwalają docenić istotę małego miasta [Gzell 1996].

Tożsamość miejsca, szczególnie na Dolnym Śląsku, jest bardzo ważnym problemem. Ze względu na przemieszczenia się ludności bezpośrednio po II wojnie związki społeczności z miastem uległy zachwianiu. Po kilkudziesięciu latach obserwuje się zjawisko łączenia tradycji miejsca danego miasteczka z tradycją dawnych stron rodzinnych. Nierzadko do zastanych kościołów ewangelickich lub katolickich przywożono z Kresów obrazy, figury i wyposażenie liturgiczne, na przykład w miejscowościach Uraz, Twardogóra, Łozina. Równocześnie otaczano kultem obiekty o starej miejscowej tradycji pielgrzymkowej, np. Bardo [Borc i Niedźwiecka-Filipiak 2008a, Bogacz i Żłobińska 2006, Masztalski 2005, Masztalski 2005].

Z problemem tożsamości miejsca łączy się ściśle idea partycypacji społecznej – uczestnictwa zarówno jednostek, jak również różnego rodzaju grup społecznych w tworzeniu zmian w przestrzeni i ochronie wartości istniejących [Pawłowska 2001, 2008]. Mieszkańcy wielu małych miast organizują się w stowarzyszenia na rzecz rozwoju danej miejscowości albo grupy miłośników lub przyjaciół. Dzięki ich inicjatywom i staraniom, m.in. o środki unijne, organizowane są różne imprezy, czasem o zasięgu ogólnopolskim lub międzynarodowym. Do znanych w regionie należą inscenizacje sławnych bitew stoczonych niegdyś w danych miejscowościach, np. w Srebrnej Górze w 1806 r. wojsk napoleońskich i pruskich oraz na polach pod Dobromierzem w 1745 r. wojsk pruskich i austriackich.

Miasteczka szukają nowych możliwości rozwoju poprzez wprowadzanie funkcji turystycznych i rekreacyjnych przy wykorzystaniu naturalnych warunków przede wszystkim wód i lasów, a także wartości stworzonych przez człowieka [Kosiński 2000b, Kosiński i Karpiński 1985, Gzell 2006]. Wiele miasteczek położonych przy przejściach granicznych wykorzystywało swoje położenie przez rozwój usług i handlu z przeznaczeniem dla turystów z zagranicy [Szymski i Pawłowski 2002], istotna jest również rola zieleni i wody w krajobrazie miejskim [Verquin i in. 2005].

Układy przestrzenne miasteczek ze stosunkowo dużymi rynkami, niską zabudową otaczających pierzei, wąskimi uliczkami, niejednokrotnie zamkniętymi bryłą kościoła, tworzą niepowtarzalny klimat [Olejnik 2007, Borc i Niedźwiecka-Filipiak 2008b, Zaniewska i Barrek 2007]. Fascynacja urbanistycznymi rozwiązaniami i architekturą małego miasteczka nie jest przypadkowa. Szczególnie rynek, który odgrywał zasadniczą rolę w tworzeniu układu miejskiego, do dzisiaj jest wyraźnym wyznacznikiem miejscowości; tworzy typowe wnętrza urbanistyczne z perspektywnym zamknięciem wychodzących uliczek [Wejchert i Adamczewska-Wejchert 1986, Borc 2008b]. W zasadzie rynki straciły swoją pierwotną funkcję handlową, jednak w wielu przypadkach powraca się do urządzania targów i jarmarków w celu promocji miejscowości. Znane są takie imprezy jak dożynki gminne lub powiatowe, coroczny Jarmark Tkaczy Śląskich w Chełmsku Śląskim [Murzyn i Gwosdz 2003] lub Ogólnopolski Festiwal Filmów Komediiowych w Lubomierzu, dla podtrzymania tradycji nagrywanych tu scen do filmu „Sami swoi”. Rynek wówczas nabiera życia, pojawiają się stragany, ławy z regionalnymi wyrobami, a także występy na konstruowanej na tę okazję scenie [Borc i Niedźwiecka-Filipiak 2008c]. Na temat zagospodarowania rynku w małym mieście toczyły się dyskusje planistów i mieszkańców już od dawna. Przed laty były uciążliwe dla mieszkańców targi bydła i wozy konne przybywające z okolic, a przy tym plac był zajęty tylko w dni targowe raz na tydzień lub rzadziej. W dni wolne od targów rynek stał pusty i nieurządzony. Urbaniści opowiadali się za zorganizowaniem skweru ze ścieżkami ewentualnie postojem dorożek tak, ażeby plac nie był „martwy” [Kühnel 1918]. Obecnie rynki w małych miasteczkach są przeważnie wolne od zabudowy, zagospodarowane zielenią rekreacyjną z małą architekturą w formie pomników, tablic pamiątkowych; nieodłącznymi elementami współczesnych rynków są miejsca parkingowe i przystanki autobusowe [Czarnecki 2003, Jastrzab 2002].

Małe miasta i wsie o tradycjach miejskich stanowią nieodłączną część kulturowego krajobrazu naszego kraju [Królikowski i Rylke 2001]. W nizinnych rejonach ich sylweta z charakterystycznymi dominantami wież kościołów lub ratusza obejmuje całość zabudowy. Szczególnie interesujące pod względem krajobrazu są miasteczka położone na terenach podgórskich. Oglądane z niższych partii, jak również z najwyższej położonych obiektów pozwalają zobaczyć cały układ urbanistyczny. Przy bliższym kontakcie małe miasto ukazuje wnętrza urbanistyczne, proste i złożone, ulice, zaułki, a także detal identyfikujący je [Wejchert 1977, Böhm 2004, 2006]. Wygląd miasta, szczególnie małego, jest odczytywany jako krajobraz kulturowy w skali przyjaznej dla człowieka [Lynch 1960].

1.3. Metoda badań

Badania prowadzono w południowo-zachodnim regionie kraju, obejmując województwa dolnośląskie i opolskie oraz kilka powiatów ościennych. Przyjęto 3 etapy badań – od ogólnych do szczegółowych.

Pierwszy etap badań – głównie na podstawie źródeł historycznych, dokumentów planistycznych i kartograficznych – pozwolił określić wagę problemu, liczbę i rozmieszczenie zdegradowanych miast. Zgodnie z ustaleniami we wniosku do projektu badawczego (MENiS, projekt badawczy nr N N527 1133 33) przewidywano objęcie badaniami około 70 jednostek, zakres poszerzono do 82 miejscowości, będących obecnie miastami lub wsiami.

Drugi etap objął badania zasadnicze w układzie:

- część A – badania ogólne,
- część B – szczegółowe.

Na tym etapie ustalono podział badanych miejscowości na grupy tematyczne pod kątem ich miejsca w hierarchii sieci osadniczej, tj.:

- miasta włączone do sąsiednich aglomeracji lub tworzące zespoły równorzędnych jednostek;
- miasta, które ponownie uzyskały prawa miejskie;
- były miasta, a obecnie wsie gminne;
- były miasta, obecne wsie sołeckie;
- były miasteczka, obecne przysiółki;
- nowe miasta, które nie miały tradycji urbanistycznej.

Dalsze badania prowadzono na podstawie powyższego podziału, przy czym część A obejmowała całość grupy, zaś część B – wybrane przykłady miast lub wsi. Ujęto syntetyczne studia historyczne, genezę powstania i rozwoju poszczególnych miejscowości, a niejednokrotnie ich regresu i upadku oraz zmiany liczby mieszkańców. W formie diagramów zestawiono czasokresy, w których miejscowości miały status miasta w omawianych grupach. Dla wybranych miejscowości podano w formie wykresów zmiany liczby mieszkańców w okresie XVIII–XX w. Na tym etapie przedstawiono w formie map rozwój przestrzenny reprezentatywnych miasteczek i w konkluzji opracowano schematy typów transformacji miasto–wieś i wieś–miasto.

Badania dotyczące czynników mających wpływ na obecną sytuację byłych miasteczek przeprowadzono w formie ankiet. Ujęto w nich problem zaawansowania prac planistycznych danej gminy i miejscowości oraz poziom prowadzonych inwestycji, jak również obecnie główną funkcję miejscowości.

Na trzecim etapie ujęto studia krajobrazowe badanych miejscowości ze szczególnym uwzględnieniem następujących aspektów:

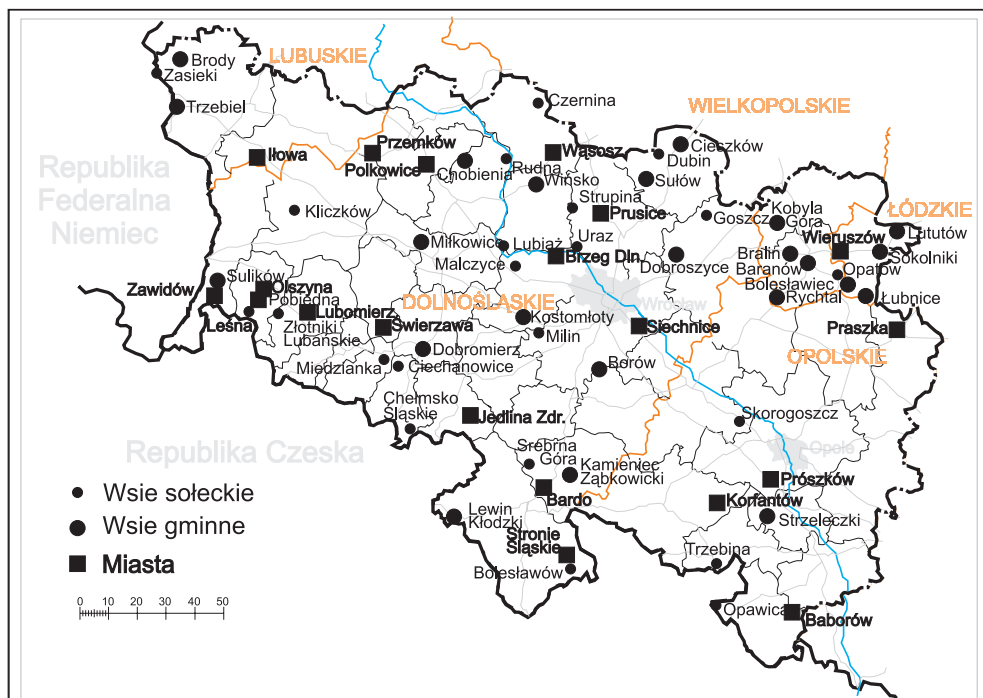
- rynki jako element podkreślający tradycje urbanistyczne jednostek osadniczych;
- powiązania urbanistyczne i krajobrazowe kościołów z rynkiem, poprzez osie widokowe;
- rola wody, głównie rzeki, w krajobrazie miasta;
- dominanty w krajobrazie miasta i panoramie miejscowości.

Wyniki badań przedstawiono w formie opisowej oraz graficznej jako mapy, diagramy i zdjęcia.

1.4. Zasięg terytorialny

Badaniami zostały objęte miejscowości położone w południowo-zachodnim regionie Polski, w woj. dolnośląskim i opolskim oraz w części województw ościennych: lubuskim, łódzkim i wielkopolskim (załącznik 1). Na obszarze badań stwierdzono występowanie znacznej liczby miast zdegradowanych do roli wsi, wśród których pewne z nich odzyskały po latach prawa miejskie. Równocześnie występuje kilka miejscowości, które w ostatnich latach otrzymały prawa miejskie, nie posiadając tradycji urbanistycznej (ryc. 1).

Łączna liczba miast zdegradowanych oraz tych, które ponownie uzyskały prawa miejskie lub zostały włączone do innych większych jednostek, wynosi 103. Do tej liczby dochodzą jeszcze jednostki miejskie nie mające tradycji miejskich, jest ich 3. Podział terytorialny badanych miejscowości przedstawia tabela 1.

Ryc. 1. Mapa miejscowości objętych opracowaniem
Fig. 1. Map of considered localities

Tabela 1. Podział terytorialny badanych miejscowości
Table 1. Territorial division of considered localities

Lp.	Województwo (powiat)	Badania wstępne		Badania ogólne		Badania szczegółowe	
		liczba miejscowości	procent	liczba miejscowości	procent	liczba miejscowości	procent
1.	dolnośląskie (całość)	71	67,0	53	65,8	8	66,7
2.	opolskie (całość)	18	17,0	13	15,8	1	8,3
3.	lubuskie (żagański, żarski)	6	5,7	5	4,9	1	8,3
4.	łódzkie (wieruszowski)	5	4,6	5	6,2	1	8,3
5.	wielkopolskie (kępiński, ostrzeszowski)	6	5,7	6	7,3	1	8,3
Ogółem:		106	100	82	100	12	100

Źródło: opracowanie własne i dane GUS, 2007 r.

Na obszarze badań wg danych GUS (stan z 2007 r.) znajduje się 4505 miejscowości, w tym 139 miast, co stanowi 3,1% ogółu miejscowości. Jednostki ujęte wstępnie do badań w liczbie 106 stanowią 2,4% całej sieci osadniczej. Badane jednostki w liczbie 103 były niegdyś miastami i w stosunku do obecnych 139 miast stanowią 74%. Kilka informacji o miejscowościach, które mimo braku udokumentowanych praw miejskich ujęto w badaniach, przedstawia tabela 2. Udział miast zdegradowanych w sieci osadniczej nie świadczy o zahamowaniu procesów urbanizacji, lecz o postępującym zróżnicowaniu wsi, miast i miasteczek.

Tabela 2. Miejscowości włączone do badań pomimo braku udokumentowanych praw miejskich
Table 2. Localities included into research despite lack of civic rights

Lp.	Miejscowość	Kilka informacji o miejscowości
1.	Kamieniec Żąbkowicki (dolnośląskie)	Status osiedla w latach 1958–1973, zabudowa o charakterze miejskim Położenie przy węźle kolejowym
2.	Kliczków (dolnośląskie)	Prawa miejskie uzyskane 1610 r., utrata – data nieznana
3.	Malczyce (dolnośląskie)	1925 r. powołanie burmistrza, status osiedla w latach 1954–1973 Port rzeczny, przeładunek węgla, stocznia
4.	Miłkowice (dolnośląskie)	Osiedle kolejarskie, zabudowa o charakterze miejskim Czynny pasażerski dworzec kolejowy PKP na linii E-30III europejskiego korytarza transportowego
5.	Trzebina (opolskie)	Prawa targowe uzyskane w 1532 r., utrata w 1648 r. w XIX w. miejscowość uzdrowskowa Część leży po stronie czeskiej (Hranicni Potok)

Źródło: Staffa 2008, Korc 1974, Maciejewski i Załęski 1987

Do badań przyjęto 82 jednostki, w związku z czym wyeliminowano spośród 106 wstępnie przyjętych 24 miejscowości, ze względu na niepełne materiały źródłowe, bardzo krótkie okresy posiadania praw miejskich i niespójne dane historyczne.

Tabela 3. Miejscowości na badanym obszarze wg podziału administracyjnego
Table 3. Localities of the considered territory according to the administrative division

Województwo	Liczba miejscowości	W tym miasta
dolnośląskie (całość)	2 642	91
opolskie (całość)	1 225	35
lubuskie (powiaty: żagański, żarski)	245	8
łódzkie (powiat wieruszowski)	151	1
wielkopolskie (powiaty: kępiński, ostrzeszowski)	242	4
Ogółem	4 505	139

Źródło: dane GUS, 2007 r.

Rozmieszczenie badanych jednostek z podziałem miasta i wsie ujęto w tabeli 3. Były miasta, określane jako zdegradowane, przechodziły różne, często dramatyczne koleje losu i obecnie znalazły się na zróżnicowanych szczeblach hierarchii sieci osadniczej

Zestawienie liczby badanych jednostek z uwzględnieniem ich miejsca w hierarchii sieci osadniczej przedstawia tabela 4.

Tabela 4. Badane miejscowości ze względu na miejsce w hierarchii sieci osadniczej
Table 4. Division of considered localities classified according to hierarchical settlement network

Województwo	Miejscowości włączone	Odzyskane prawa m.	Wsie gminne	Wsie	Miasta nowe	Razem
dolnośląskie (całość)	12	10	12	16	3	53
opolskie (całość)	5	4	1	3	–	13
lubuskie (powiaty: żagański, żarski)	1	1	2	1	–	5
łódzkie (powiat wieruszowski)	–	1	4	–	–	5
wielkopolskie (powiaty: kępiński, ostrzeszowski)	–	–	4	2	–	6
Razem	18	16	23	22	3	82

Źródło: opracowanie własne

1.5. Zakres czasowy

W zasadzie badania obejmują obecny stan hierarchii sieci osadniczej oraz istniejące podziały administracyjne. Należy jednak zwrócić uwagę na fakt, że procesy zmian zachodzących w sieci osadniczej mają charakter ciągły. Postępująca urbanizacja, rozwój przemysłu, handlu i motoryzacji powoduje wchłanianie wsi i miasteczek do sąsiednich miast. Widoczne są

wyraźne zmiany w strefie podmiejskiej, wzrost liczby osiedli mieszkaniowych, przy równoczesnym regresie małych miasteczek o historycznym układzie.

Zebrane dane pozwalają zapoznać się z historią poszczególnych miejscowości, sięgającej nierzadko XIII w., ich rozwoju lub regresu w przeciągu kilku stuleci, szczególnie w XVIII i XIX w. Charakterystycznym czasem w historii miasteczek dolnośląskich był rok 1945. Wówczas znaczną liczbę małych miast zdegradowano do roli wsi, co nastąpiło w wyniku zniszczeń wojennych i nowych ustaleń administracyjnych.

2. Badane jednostki wg hierarchii sieci osadniczej

W prowadzonych badaniach małych miast i wsi o tradycjach miejskich proponuje się sześć następujących grup tematycznych, zróżnicowanych pod względem miejsca w hierarchii sieci osadniczej [Lynch 1960, Bagiński 1998, 2006]:

- miejscowości, które zostały włączone do większych, sąsiadujących miast albo połączyły się z równorzędnymi jednostkami, tworząc jedną całość, zwykle o nazwie dwuczłonowej np. Kędzierzyn-Koźle lub Boguszów-Gorce;
- były miasteczka, które ponownie otrzymały prawa miejskie, po bardzo zróżnicowanym okresie ich utraty;
- miejscowości pełniące obecnie funkcję wsi gminnych, skupiające szereg usług i elementów infrastruktury, stanowią one ośrodki ponadpodstawowe w sieci osadniczej;
- miejscowości o funkcji wsi sołeckich;
- przysiółki;
- miasta, które nie miały tradycji urbanistycznej, lecz w ostatnich latach otrzymały prawa miejskie ze względu na miejski charakter zabudowy, źródła utrzymania mieszkańców, odpowiednią infrastrukturę techniczną, zakłady przemysłowe i inne uwarunkowania.

2.1. Miasta połączone

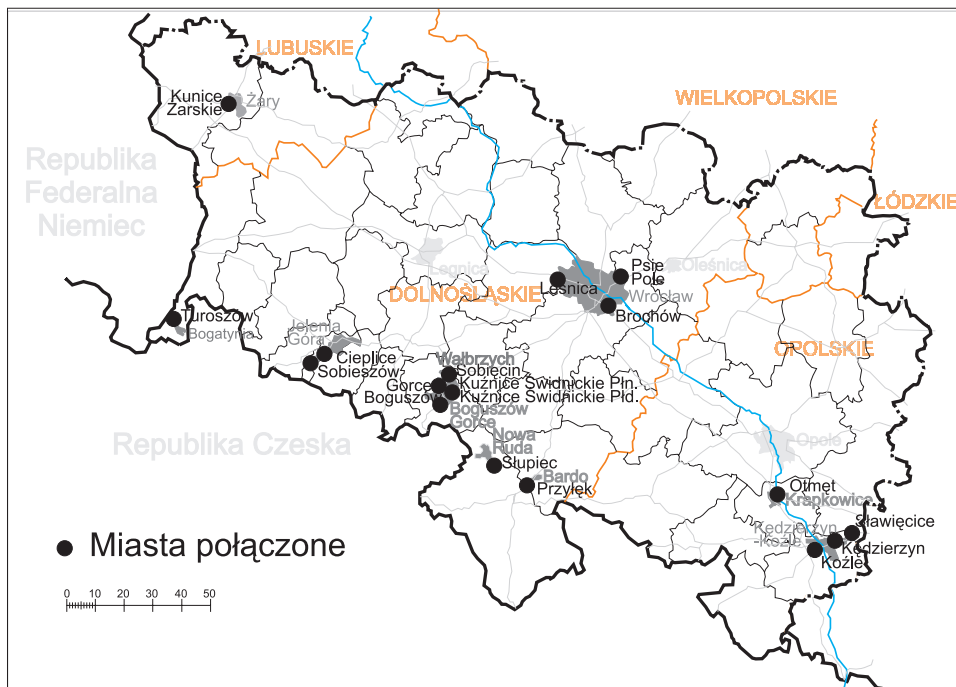
Małe miasta, które zostały włączone do sąsiednich miast, tracą z biegiem czasu swój własny układ urbanistyczny i wtapiają się w system większego miast (ryc. 2). Przeważnie jednak można jeszcze obserwować historyczną ciągłość danego miasteczka, zachowanie kształtu rynku, utrzymanie gabarytu budynków w pierzejach, a także elementy dominujące w zabudowie, czasem założenia parkowe i aleje.

2.1.1. Nazwy byłych miast

Nazwy byłych miasteczek pozostają jako oficjalne nazwy dzielnic lub osiedli w dużym mieście. Jako przykład posłużyć może dawna nazwa Psie Pole – przez wiele lat nazwa dzielnicy Wrocławia. Utrzymanie nazwy byłych miasteczek jest istotne wówczas, gdy wyodrębniają się one przestrzennie i krajobrazowo. Miasta, które łączyły się jako równorzędne jednostki, otrzymywały zwykle nazwę dwuczłonową, pomimo tego że nieraz składały się z trzech lub więcej miejscowości. Taką sytuację zaobserwować można w mieście Boguszów-Gorce w woj. dolnośląskim, powstałym w 1973 r. z trzech elementów: Boguszów, Gorce i Kuźnice Świdnicke (część południowa). Podobnie miasto Kędzierzyn-Koźle w woj. opolskim powstało z czterech małych miast i trzech wsi.

2.1.2. Miasta włączone do sąsiednich aglomeracji lub połączone równorzędnie

Przykładem miast, które włączyły w swoje granice sąsiednie małe miasteczka, są na badanym obszarze Wrocław, Wałbrzych i Jelenia Góra.

Ryc. 2. Mapa małych miast włączonych do sąsiednich większych oraz miast połączonych równorzędnie

Fig. 2. Map of small towns incorporated to neighboring larger ones as well as towns connected equivalently

Do Wrocławia decyzją administracyjną w 1928 r. przyłączono szereg wsi oraz dwa miasta: Leśnicę i Psie Pole, a w trakcie dalszego rozwoju przestrzennego miasta w 1951 r. również Brochów. Leśnica i Psie Pole miały prawa miejskie już w XIII w. i do obecnych czasów zachowały pewną odrębność układu przestrzennego i zabudowy [Kononowicz 1997].

Na Psim Polu pozostał rynek otoczony zwartą zabudową pierzei, w Leśnicy natomiast pałac z parkiem i zabudowa głównej ulicy o charakterze miejskim. Zdecydowanie inny jest Brochów, który otrzymał prawa miejskie dopiero w 1939 r. jako osiedle związane z dużym, towarowym węzłem kolejowym. Do dzisiaj ma charakter miasteczka z odrębnym układem urbanistycznym, własnym rynkiem, ratuszem, obiektami użyteczności publicznej i parkiem [Bagiński 2002].

Psie Pole

Osiedle Psie Pole to przykład byłego miasteczka, które zostało włączone do Wrocławia. Pierwsze wzmianki o osiedlu pochodzą jeszcze z XI i XII w., m.in. w kronikach Wincen- tego Kadłubka znajduje się opis bitwy, w której Bolesław Krzywousty odniósł zwycięstwo

nad niemieckimi wojskami Henryka V. W 1252 r. książę Henryk III wydał zezwolenie, na mocy którego klasztor p. w. św. Wincentego na Ołbinie we Wrocławiu mógł lokować miasto. Nazwa nowego miasteczka pisana była różnie: Psepole (polskie), *Caninus Campus* (łacińskie), Hundesfeld (niemieckie). W 1408 r. istniała już rada miejska, a w 1476 r. miasto otrzymało prawo targu solnego. Z początkiem XIV w. miasto przeszło w ręce książąt oleśnickich, by po kilkunastu jeszcze zmianach właścicieli powrócić do klasztoru św. Wincentego.

Ze względu na bezpośrednie sąsiedztwo Wrocławia miasto nie mogło rozwinąć się szybko. W połowie XVIII w. liczyło około 600 mieszkańców, w połowie XIX w. – ok. 800. W 1868 r. uruchomiono linię kolejową w kierunku Oleśnicy i w 1886 w kierunku Trzebnicy, powstawały zakłady przemysłowe i równoległe ogrodnictwo. Liczba mieszkańców wyraźnie wzrastała, w 1872 r. wynosiła 1195, a w 1925 r. 2850 [Kozioł i Załęski 1996b].

W 1928 r. Psie Pole przyłączono do Wrocławia. Po II wojnie jedna z pięciu dzielnic Wrocławia, w skład której weszło to miasteczko, otrzymała oficjalnie nazwę Psie Pole, W 1991 r. zlikwidowano urzędy dzielnicowe i powołano rady osiedlowe. W 2004 r. z części dzielnicy Psie Pole utworzono cztery osiedla, a jednym z nich zostało Psie Pole pod nazwą Psie Pole Zawidawie od nazwy niewielkiej rzeki Widawy, dopływu Odry.

Układ przestrzenny miasteczka zachował się, rynek ma kształt wydłużonego trójkąta, łączy się z terenem przykościelnym. Wzmianki o pierwotnym kościele pochodzą z XII w., kolejne z 1442 r., gdy miasto wraz z kościołem zostało zniszczone przez wojska najemne z Wrocławia. Po kolejnych pożarach kościół odbudowano w stylu neogotyckim. W latach 1947–1950 kościół doczekał się odbudowy wg wzorów gotyckich, zachowały się w nim pozostałości murów z XV w.

Najstarsza zabudowa z XIX w. i początku XX w. utrzymała się przy rynku; są to przeważnie kamienice o dwóch lub trzech kondygnacjach tworzące zwarte pierzeje. W latach 70. poza ścisłą zabudową centrum powstały wielorodzinne budynki mieszkalne. Obecnie remontuje się szereg kamienic przy rynku, co związane jest z planowaną rozbudową Psiego Pola w kierunku dróg wylotowych do Oleśnicy i Warszawy.

Warto zwrócić uwagę na fakt, że byłe miasteczko zachowało swoją odrębność i nadal nie łączy się bezpośrednio z zabudową Wrocławia. Na odcinku ok. 1,5 km od miejskiej zabudowy do Psiego Pola zlokalizowane są jedynie duże centra handlowe, a przy tym oddziela je rzeka Widawa z dość szerokim pasem terenu zalewowego. W planowanym rozwiązaniu węzła komunikacyjnego przewiduje się uruchomienie szybkiego tramwaju, który ma połączyć Psie Pole z najdalszym osiedlami wrocławskimi. Uwzględniono przy tym zachowanie specyfiki rynku z jego zabudową.

Sytuację analogiczną do Wrocławia spotyka się w Jeleniej Górze i Wałbrzychu. Do Jeleniej Góry dołączono w 1976 r. Cieplice Śląskie (obecnie Cieplice Zdrój) i Sobieszów. Obie miejscowości utrzymały się jako odrębne jednostki urbanistyczne, a z okresu ich samodzielnego bytu pozostały cenne historyczne obiekty, przede wszystkim kościoły. W obręb Wałbrzycha weszły w 1956 r. Kuźnice Świdnickie, a w 1975 r. Sobięcín. Kuźnice powstały niegdyś z trzech wsi, przestrzennie odrębnych, w 1954 r. miały status osiedla, część północna została przyłączona do Wałbrzycha, a południowa i zachodnia do Boguszwowa. Miejscowości te stanowią osiedla o własnej historii, a położenie w okolicy podgórskiej sprzyja ich odrębności [Staffa 2005a].

Do miasteczek przyłączonych do większych miast należy Słupiec, który od 1975 r. wchodzi w obręb Nowej Rudy. Podobnie Kunice Żarskie w 1972 r. dołączono do Żar, zaś Turoszów do Bogatyni. Są to przykłady miast rozwijających się dzięki górnictwu węgla kamiennego (Nowa Ruda) i brunatnego (Bogatynia) oraz innym gałęziom przemysłu.

2.1.3. Miasta połączone równorzędnie

Zachodzi wiele przypadków łączenia niewielkich miejscowości w jeden organizm miejski, często taka sytuacja występuje w rejonach przemysłowych i górniczych. Można przytoczyć przykład obecnego miasta Kędzierzyna-Koźle z woj. opolskiego, na które złożyły się cztery miasteczka o kilkusetletniej tradycji: Koźle, Kędzierzyn, Kłodnica i Sławięcice. W 1975 r. zostały one decyzją administracyjną połączone pod nazwą Kędzierzyn-Koźle, przy czym dołączono do nich również trzy wsie: Lenartowice, Miejsce Kłodnickie i Cisową. Do stworzenia tej struktury przestrzennej przyczyniły się znane zakłady przemysłu chemicznego, obecnie Zakłady Azotowe Kędzierzyn SA. Właściwy rozwój Kędzierzyna nastąpił w XIX w. W 1845 r. uruchomiono tu linię kolejową, a następnie w latach 1891–1908 powstał wielki port rzeczny w Kędzierzynie, a w Sławięcicach odcinek Kanału Gliwickiego.

W województwie dolnośląskim zwraca uwagę zespół dwóch miast Boguszowa i Gorców powstały w 1973 r. Boguszów otrzymał prawa miejskie jako wolne miasto górnicze w 1499 r. od Władysława Jagiellończyka. Do dzisiaj widoczny jest układ urbanistyczny z rynkiem i zabudową sąsiednich uliczek. Gorce natomiast były osadą górniczą, status osiedla otrzymały w 1954 r. i układu urbanistycznego nie wykształciły. Do zespołu doszła jeszcze południowa i zachodnia część miejscowości Kuźnice Świdnickie [Staffa 2005a].

Są miasteczka zdegradowane, które w przewidywanym okresie nie rokuje powrotu do rangi miasta, lecz rozwijają się przestrzennie, zajmując sąsiednie tereny pod budownictwo jednorodzinne. Dzieje się tak wówczas, gdy położenie danej miejscowości jest korzystne dla nowych inwestycji ze względu na walory środowiska, dobrą komunikację, szybkie połączenia z dużym ośrodkiem miejskim.

2.1.4. Zestawienie miast połączonych

Na badanym obszarze występuje 18 jednostek miejskich, które zostały włączone do miast sąsiednich lub przez połączenie stworzyły nowe zespoły miejskie. W tabeli 5 ujęto nazwy miejscowości przed i po połączeniu, rok połączenia oraz rok pierwotnego otrzymania praw miejskich.

Tabela 5. Miasta połączone

Table 5. The joined towns

Lp.	Miejscowość	Rok połączenia	Nowa nazwa	Rok pierwotnego otrzymania praw miejskich
1	2	3	4	5
1.	Brochów	1951	Wrocław	1939
2.	Leśnica	1928	Wrocław	1319
3.	Psie Pole	1928	Wrocław	1252, (XIV w.)
4.	Cieplice Śląskie	1976	Jelenia Góra	1935
5.	Sobieszów	1976	Jelenia Góra	1962
6.	Boguszów	1973	Boguszów-Gorce	1499
7.	Gorce	1973	Boguszów-Gorce	1962
8.	Kuźnice Świdnickie (część południowa)	1975	Boguszów-Gorce	połowa XVIII w.

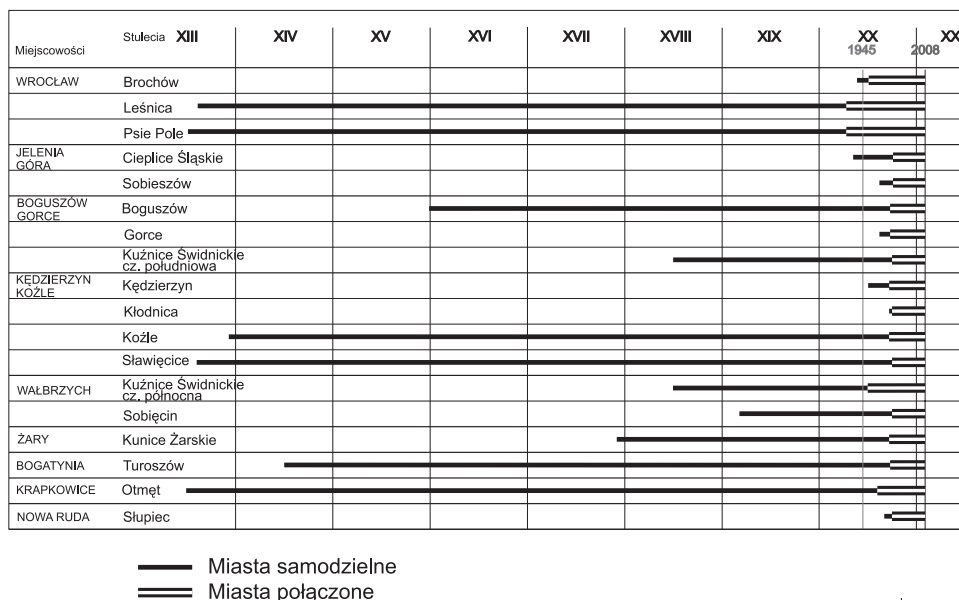
Tabela 5 cd.
Table 5 cont.

1	2	3	4	5
9.	Kędzierzyn	1973	Kędzierzyn-Koźle	1951
10.	Kłodnica	1975	Kędzierzyn-Koźle	1973
11.	Koźle	1972	Kędzierzyn-Koźle	1293
12.	Sławięcice	1975	Kędzierzyn-Koźle	1228, 1280
13.	Kuźnice Świdnickie (część północna)	1950	Wałbrzych	połowa XVIII w.
14.	Sobięcin	1975	Wałbrzych	1818
15.	Kunice Żarskie	1972	Żary	1692
16.	Turoszów	1973	Bogatynia	1959.
17.	Otmęt	1961	Krapkowice	XIII w.
18.	Słupiec	1975	Nowa Ruda	1967

Źródło: [Borcz 2000, Siemiński 2000]

2.1.5. Diagram statusu miast połączonych

Grupę miast, które zostały wchłonięte przez sąsiednie aglomeracje lub połączyły się równorzędnie z innymi miejscowościami, tworzą jednostki o różnicowanym okresie posiadania praw miejskich (ryc. 3). Do najstarszych miast z tej grupy należą trzynastowieczne: Leśnica, Psie Pole, Koźle, Sławięcice i Otmęt. Miasteczka połączyły się, tracąc własną samodzielność w XX w., najwcześniej Leśnica i Psie Pole w 30. latach, większość w latach 70.

Ryc. 3. Diagram statusu miast połączonych
Fig. 3. Diagram of the joined towns status

2.2. Miasta, które odzyskały prawa miejskie

2.2.1. Ogólna charakterystyka

Znaczną grupę wśród badanych jednostek osadniczych stanowią miasta, które utraciły prawa miejskie i ponownie je uzyskały (ryc. 4). Pewną specyfikę południowo-zachodniego regionu Polski po zakończeniu II wojny stanowiły zmiany polityczne, społeczne i demograficzne, które wynikły z przemieszczania się ludności na Ziemie Odzyskane. Opuszczenie miast i wsi przez ludność niemiecką i napływ Polaków z Kresów Wschodnich i z centralnej Polski spowodowały zachwianie równowagi w hierarchii sieci osadniczej. Znalazło to swoje odbicie szczególnie w sytuacji małych miast. Bezpośrednio po wojnie miasteczka były wyludnione, w wyniku działań wojennych część z nich została spalona i zrujnowana. Taka sytuacja spowodowała w wielu przypadkach zawieszenie praw miejskich. Na badanym obszarze w 1945 r. utraciło prawa miejskie 28 małych miast, co w stosunku do wszystkich zdegradowanych miast stanowi 26,4%, a do tych które prawa odzyskały 56,3%. Część miasteczek, w liczbie 16, odzyskała już swoje prawa, niektóre są w trakcie starania się o taką decyzję, a inne pozostają na szczeblu wsi gminnych lub sołeckich.

Ryc. 4. Mapa miast, które odzyskały prawa miejskie oraz nowych miast
Fig. 4. Map of towns which recovered civic rights and of new towns

Stwierdzić można, że miejscowości, które utraciły prawa miejskie w 1945 r., odzyskały je w przeciągu 20 lat. Są to położone w woj. dolnośląskim: Brzeg Dolny, Bardo, Leśna, Polkowice, Przemków i Zawidów oraz w woj. lubuskim Iława. W latach 90. również po utracie praw

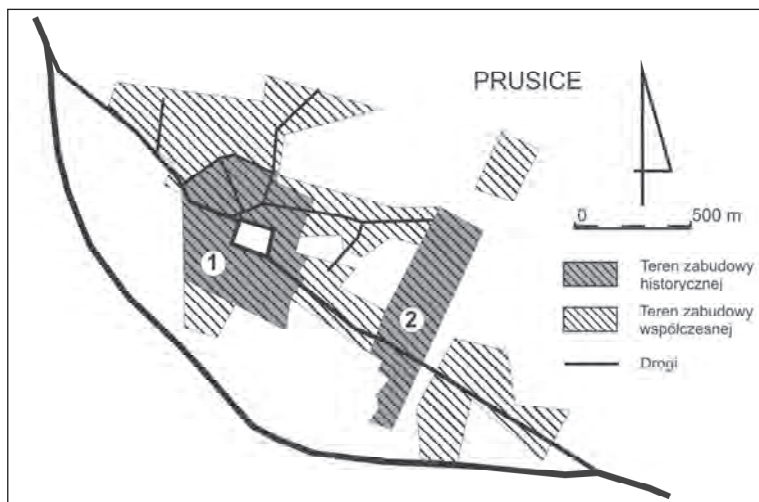
miejskich w 1945 r. ponownie otrzymały je Świerzawa i Wąsosz z woj. dolnośląskiego oraz Korfantów z woj. opolskiego. Kilka miejscowości odzyskało prawa miejskie wcześniej. Były to z woj. opolskiego Baborów (1718 r.) i Praszka (1919 r.), zaś z łódzkiego Wieruszów (1919 r.). Najpóźniej powróciły do swojego statusu miejskiego Prusice (2000 r.) w woj. dolnośląskim i Prószków (2004 r.) w opolskim.

2.2.2. Kilkakrotne zmiany statusu miejscowości

Do uzyskania ponownie praw miejskich przyczynia się często przyłączenie do danego miasteczka sąsiadujących wsi.

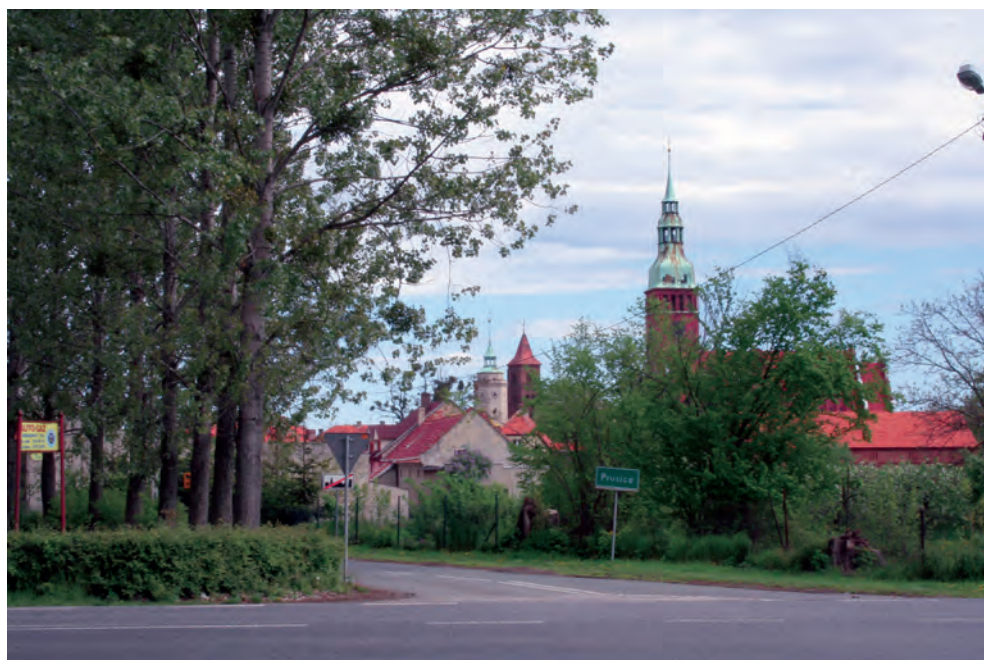
Prusice

Proces taki zaobserwować można w miejscowości Prusice, które warunki do odzyskania praw miejskich spełniły w 2000 r. po dołączeniu w 1975 r. wsi Górkowice (ryc. 5, fot. 1). Prusice pierwotnie prawa miejskie otrzymały jeszcze w 1287 r. i zachowały je do połowy XX w. Najstarsza część Prusic ma tradycyjny układ z czworobocznym rynkiem, rozchodzącymi się z niego siedmioma uliczkami. Z tego czasu pozostały nazwy ulic Podwala biegnące niegdyś wzdłuż XIV-wiecznych murów obronnych, rozebranych w 1819 r. W mieście nie rozwinął się przemysł, jedynie funkcje usługowe dla rolniczego terenu. Mimo że układ przestrzenny i zabudowa mają charakter miejski z rynkiem i okazałym ratuszem, doszło do degradacji miejscowości w 1951 r. [Niedźwiecka-Filipiak 2008] i dopiero po 50 latach nastąpił powrót Prusic do rangi miasta. Przyczyniło się do tego przyłączenie sąsiadującej wsi Górkowice. Pomiędzy dawnym układem miejskim Prusic i wsi o kształcie ulicówki powstały osiedla mieszkaniowe; charakterystyczne dla Prusic jest to, że obie miejscowości miały podobną wielkość. Obecnie obserwować można powolne tworzenie się jednego organizmu miejskiego [Czermak i Załęski 1993].

Ryc. 5. Plan miasta Prusice, które po latach odzyskało prawa miejskie, 1 – Stare miasto z rynkiem, 2 – Dawna wieś Górkowice

Fig. 5. Plan of Prusice which recovered civic rights, 1 – the old town with market square, 2 – the former Górkowice village

Fot. 1. Widok miasta Prusice
Phot. 1. View of Prusice town

Przemków

Miasto założone w XIII w. przez księcia głogowsko-żagańskiego Przemka, usytuowane na szlaku Żagań – Głogów (fot. 2 i 3). Pierwsze wzmianki o kościele parafialnym pojawiły się w 1392 r. W mieście wznoszono przy rynku budynki parterowe, a także ratusz. Miasto zmieniało kilkakrotnie właścicieli, w XIX w. przeszło we władanie rodu Schleswig-Holstein. Wzniesiono wówczas pałac, a z lasku urządzono park. W okolicy powstały folwarki z dobrze rozwiniętą gospodarką stawową i leśną. W drugiej połowie XIX w. założono hutę, powstawały wówczas domy dla pracowników i szkoła. Miasto pomimo pożarów rozwijało się, dobudowano wieżę do kościoła katolickiego. W mieście zachowały się dwa kościoły: katolicki p.w. NMP, z XV w., przez okres 1561–1637 protestancki oraz obecna cerkiew prawosławna p.w. św. Michała Archanioła, niegdyś kościół ewangelicki wzniesiony w XIX wieku. W ostatnich latach na osiedlu w obrębie Przemkowa wzniesiono nową cerkiew. Przemków utracił prawa miejskie, jak wiele innych miast, w 1945 r. W 1954 r. otrzymał status osiedla miejskiego, a w 1959 powrócił do rangi miasta. Przemków położony jest w sąsiedztwie rezerwatu „Buczyna Piotrowicka”, o bogatym runie leśnym, w pobliżu znajdują się torfowiska, wybierany torf wykorzystywano do nawożenia, dawniej także do opalania [Staniszewska 2007].

Fot. 2. Fragment zabudowy Przemkowa
Phot. 2. Fragment of Przemków
building

Fot. 3. Kościół katolicki przy rynku
w Przemkowie
Phot. 3. The Catholic church at market
square in Przemków

2.2.3. Przeniesienie rangi w hierarchii sieci osadniczej

Jedlina Zdrój

Nieco inny przykład połączenia miejscowości wystąpił w zespole Jedliny Zdroju, Jedlinki, Glinicy i Suliszowa. Obecnie od 1967 r. Jedlina Zdrój skupia pod względem administracyjnym miejscowości, które różnią się między sobą układem przestrzennym i historią. Przez kilka wieków rozwijała się Jedlinka z osady górniczej, której Władysław Jagiellończyk nadał prawa miejskie w 1535 r. Miejscowość opierała swój byt na eksploatacji złóż miedzi, później barytu oraz węgla kamiennego w Glinicy i Suleszowie. Po odkryciu źródeł mineralnych na przyległym terenie i rozpoczęciu ich eksploatacji rozwinęła się nowo powstała Jedlina. Jedlinka miała charakter górniczy i przemysłowy, posiadała obiekty fabryczne oraz pałac z parkiem. Niemniej jednak Jedlina w miarę wzrostu liczby turystów i kuracjuszy nabierała znaczenia i przejęła rolę wiodącą w omawianym zespole [Staffa 1995].

2.2.4. Zestawienie miast, które odzyskały prawa miejskie

Na badanym obszarze występuje 16 jednostek osadniczych, które ponownie uzyskały prawa miejskie. W tabeli 6 zestawiono nazwy i rok odzyskania praw miejskich oraz rok nadania ich po raz pierwszy, w wielu przypadkach miasta w przeciągu lat traciły prawa i ponownie je odzyskiwały. Dla małych miast charakterystyczna była utrata praw miejskich bezpośrednio po II wojnie światowej, gdy następowały ruchy ludności, wysiedlenie niemieckich mieszkańców i przybycie osadników polskich, kształtowała się wówczas nowa administracja i władze lokalne.

Tabela 6. Miasta zdegradowane, które odzyskały prawa miejskie

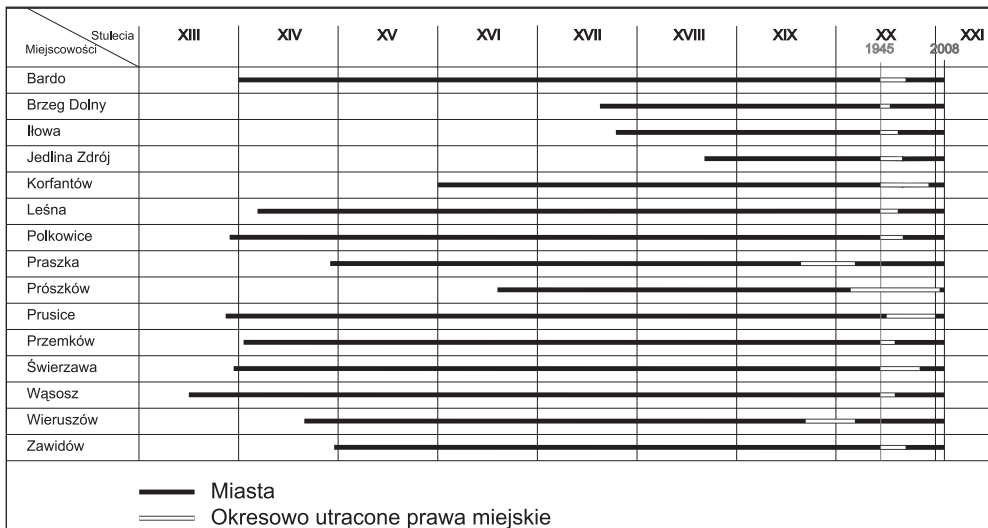
Table 6. The degraded towns which recovered their civic rights

Lp.	Miejscowość	Odzyskanie praw miejskich	Rok pierwotnego otrzymania praw miejskich	Utrata praw miejskich
1.	Baborów	1718	1246	XIV w. (krótki okres)
2.	Bardo	1969	ok. 1300	1945
3.	Brzeg Dolny	1954	1663	1945
4.	Iłowa	1962	1679	1945
5.	Jedlina Zdrój	1967	1768	1945
6.	Korfantów	1993	ok. 1490	1945
7.	Leśna	1962	1319	1945
8.	Polkowice	1967	1291	1945
9.	Praszka	1919	1392	1865
10.	Prószków	2004	1566	1915
11.	Prusice	2000	1287	1951
12.	Przemków	1959	1305	1945
13.	Świerzawa	1984	1295	1946
14.	Wąsosz	1984	1250	1945
15.	Wieruszów	1919	1366	1870
16.	Zawidów	1969	1390	1945

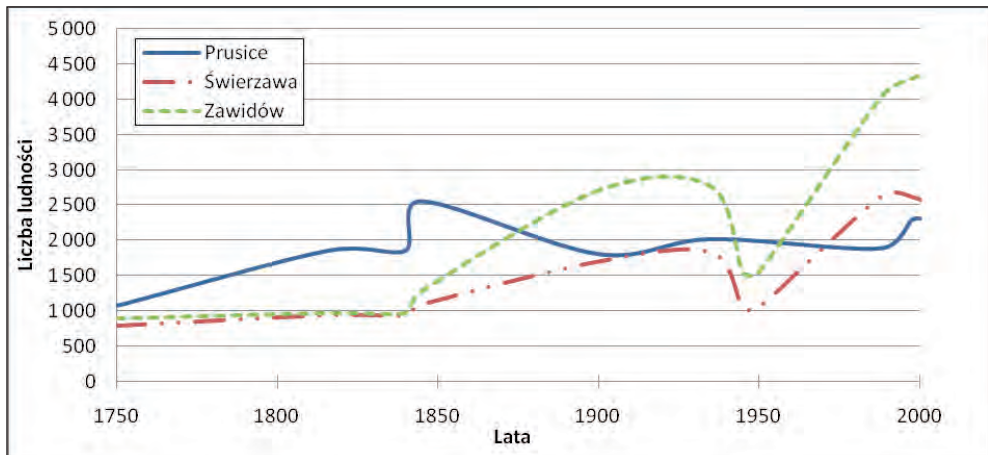
Źródła: [Borcz 2000, Siemiński 2000]

2.2.5. Diagram zmian statusu miast w badanym okresie

W zbiorze miast, które utraciły prawa miejskie, a w wyniku sprzyjających warunków odzyskały je, wyraźnie widoczny jest moment degradacji przypadający na koniec II wojny (ryc. 6). Wówczas większość miejscowości, tj. 11 z grupy 14 została pozbawiona praw miejskich. Pozostałe 2 jednostki utraciły prawa miejskie w XIX w., a jedna z początkiem XX w. Do najstarszych, trzynastowiecznych należą w tej grupie: Borów, Leśna, Polkowice, Prusice i Wąsosz.

Ryc. 6. Diagram zmian statusu miast, które odzyskały prawa miejskie
 Fig. 6. Diagram of status changes of towns, which recovered civic rights

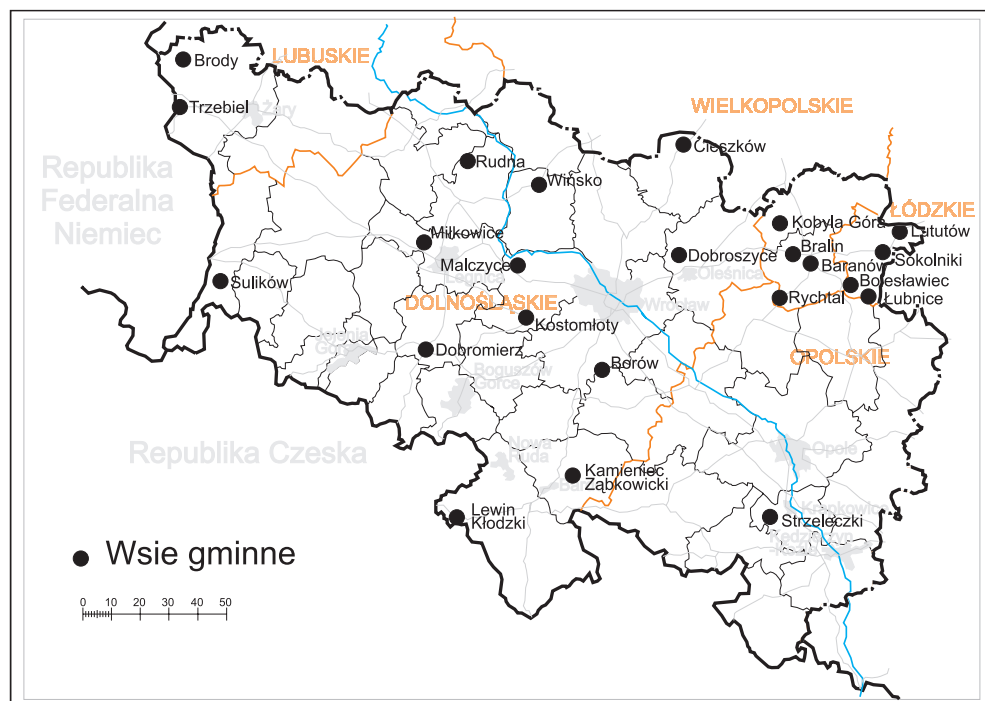
Ryc. 7. Wykres zmian liczby mieszkańców w miastach, które odzyskały prawa miejskie
 Fig. 7. Graph of population changes in towns which recovered civic rights

Na wykresie (ryc. 7) przedstawiono zmiany liczby ludności w trzech zdegradowanych miastach, które odzyskały prawa miejskie. W przypadku Świerzawy i Zawidowa widoczny jest wyraźny spadek liczby mieszkańców w czasie utraty praw w 1945 r. oraz powrót do stanu poprzedniego, a następnie znaczny wzrost zaludnienia. Prusice mimo wahań na przestrzeni XIX w. utrzymują od około 1800 r. powolny wzrost liczby ludności.

2.3. Wsie gminne o tradycjach miejskich

2.3.1. Ogólna charakterystyka

Pośród miast zdegradowanych nie odzyskało praw miejskich 45 jednostek, tj. 75%, prawie połowa z nich (23) pełni funkcję wsi gminnych. Są to miejscowości, które w hierarchii sieci osadniczej są jednostkami ponadpodstawowymi, mieszczą się w nich siedziby władz lokalnych i instytucje obsługujące całą gminę. Jest to grupa miejscowości dość zróżnicowana pod względem położenia, liczby mieszkańców, układów przestrzennych i krajobrazu (ryc. 8).

Ryc. 8. Mapa byłych miast, obecnie wsi gminnych
Fig. 8. Map of degraded towns, today villages with municipal councils

Prześledzenie dziejów każdej wsi o tradycjach miejskich daje ogólny obraz ich losów. Rozwój tych dawnych miasteczek wiązał się często z rzemiosłem, głównie tkactwem, położeniem na szlakach handlowych, zakładanymi kopalniami, budową twierdz i innymi przedsięwzięciami. Do regresu przyczyniały się liczne wojny, pożary, wyczerpanie się zasobów natu-

ralnych, decyzje administracyjne i polityczne. W większości przypadków zachował się w nich układ urbanistyczny, w skład którego wchodzi wyraźnie wyodrębniony rynek i rozchodzące się z niego uliczki, obiekty użyteczności publicznej o charakterze miejskim, dominanty w postaci wież kościołów, pałace, a niekiedy zieleń parkowa.

Pierzeje rynku i ulic miały niegdyś zwartą zabudowę, dzisiaj widoczne są przerwy między budynkami, po zniszczeniach wojennych i wyburzeniach na skutek złego stanu technicznego, a przy tym braku zapobiegawczych remontów, jak również w wyniku niedostosowania starych budynków do nowych potrzeb [Borc 1999, Borc i Niedźwiecka-Filipiak 2008a].

Istotnym, choć nie jedynym wyróżnikiem świadczącym o rozwoju danej miejscowości jest zmieniająca się w czasie liczba mieszkańców. Wzrost świadczy o możliwości tworzenia nowych miejsc pracy, o wznoszonych domach mieszkalnych, a nawet całych osiedli.

2.3.2. Miejscowości mające szanse odzyskać prawa miejskie

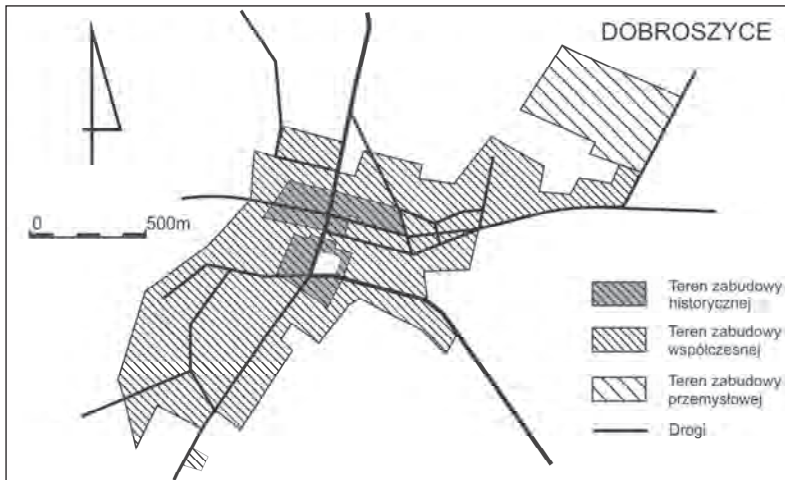
We wsiach gminnych dostrzega się zróżnicowanie pod kątem możliwości i szans na powrót do statusu miasta. Większość miejscowości gminnych dostosowała się do roli, którą obecnie pełni. Nieliczne jednak prowadzą starania o powrót do praw miejskich.

Wyróżnić można miejscowości, które zachowały tradycję miejską w układzie przestrzennym i architekturze. Pośrodku byłych miasteczek wyraźnie zaznacza się rynek w kształcie zbliżonym do kwadratu o wymiarach ok. 70/90 m. Przeważnie są to place niezabudowane ze skwerem i grupką drzew pośrodku. Obecnie w miejsce dawnego targowiska na rynku są miejsca postojowe dla samochodów ewentualnie przystanek autobusowy. Takie zagospodarowanie rynku obserwuje się w Dobroszycach, Dobromierzu, Lututowie, Lewinie Kłodzkim i Trzebielu.

Dobroszyce

Charakterystycznym przykładem wsi, która ma podstawy do starań o odzyskanie praw miejskich, są Dobroszyce, założone w 1663 r. jako osada na prawach miejskich (Juliusburg), obok starej trzynastowiecznej wsi Treszkin, pierwotnej Dobreschiczi od nazwy rzeki Dobrej. Obie miejscowości połączyły się, tworząc miasteczko. W wieku XVII i XVIII był to prężny ośrodek tkacki i szewski (ryc. 9, fot. 5). Z ważniejszych budowli powstał wówczas ratusz, zbór ewangelicki, a dawny kasztel przekształcony został na barokowy pałac. Dobroszyce utraciły prawa miejskie w 1928 r. Obecnie na obrzeżu miejscowości wyznaczone są nowe tereny pod inwestycje przemysłowe, sąsiadujące z już poprzednio zajętej przez prosperujące firmy. Równocześnie rozwija się budownictwo mieszkaniowe na terenach wyznaczonych miejscowym planem zagospodarowania przestrzennego. Rynek i sąsiadujące z nim uliczki objęte są strefą ścisłej ochrony konserwatorskiej, pierzeje wymagają uzupełnień w zabudowie, rewitalizacji istniejących domów, a także stałej konserwacji, podobnie jak nawierzchnie i mała architektura (fot. 4). Niestety, widoczne są znaczne dysproporcje pomiędzy nieremontowanymi i zniszczonymi budynkami przy rynku a nowymi inwestycjami na wyznaczonych działkach. Obecnie powstaje nowa hala sportowa przy szkole, z której będą mogli korzystać mieszkańcy Dobroszyc i okolicy.

Władze gminy Dobroszyce przygotowane są na rozwój miejscowości, a dzięki przeznaczaniu gruntów pod inwestycje mają duże szanse na powodzenie ewentualnego odzyskania statusu miejskiego. Obecnie Dobroszyce liczą 2450 mieszkańców, w połowie XIX w. miały 1577, a w 1988 r. – 1881; są siedzibą władz gminy [Borc 2003].

Ryc. 9. Wieś gminna Dobroszyce powstała z dwóch członów: wsi Treszkin i miasteczka Juliusburg
 Fig. 9. Plan of Dobroszyce village originated from two parts: Treszkin village and small town Juliusburg

Fot. 4. Fragment rynku w Dobroszycach
 Phot. 4. Fragment of market square in Dobroszyce

Fot. 5. Zespół obiektów opieki Caritas w Dobroszycach
Phot. 5. Complex of Caritas buildings in Dobroszyce

2.3.3. Różnorodność głównych funkcji wsi gminnych

Wiele miejscowości o randze wsi gminnych łączy swoje perspektywy rozwoju z wprowadzeniem turystyki i rekreacji.

Trzebiel

Przykład Trzebiela, małego zdegradowanego miasteczka w woj. lubuskim, ukazuje zmiany zachodzące w przebiegu wieków w organizmie miejskim (fot. 6 i 7). Trzebiel miał prawa miejskie już w 1301 r., mieszkańcy zajmowali się rolnictwem, sukiennictwem i płóciennictwem, a także piwowarstwem i winiarstwem. W latach 1890–1941 rozwinęło się górnictwo węgla brunatnego i szklarstwo. W czasie ostatniej wojny miasteczko uległo zniszczeniu. Zbudowana pozostała jedynie we fragmentach uliczek; wokół rynku nie zachowały się domy w pierzejach. Z jednej strony rynku wzniesiono w latach 70. ubiegłego wieku kilka bloków mieszkalnych. Rynek obsadzony lipami niegdyś w całości, a z trzech stron dzisiaj, jest w zasadzie skwerem. Trzebiel leży blisko granicy niemieckiej niedaleko miejsca, gdzie po obydwu stronach Nysy Łużyckiej rozciąga się cenny park Mużakowski (po stronie niemieckiej Bad Muskau). Trzebiel nie jest przygotowany na przyjęcie turystów, natomiast mury starego zamku nie są zabezpieczone, podobnie jak średniowieczna wieża we fragmencie murów obronnych [Borcz 2003].

Fot. 6. Uliczka w Trzebielu
Phot. 6. The street in Trzebiel

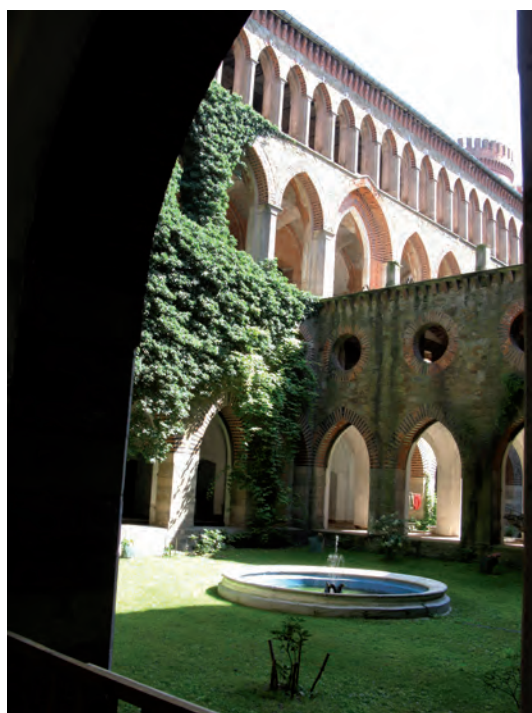
Fot. 7. Fragment dawnych murów obronnych w Trzebielu
Phot. 7. Fragment of ancient Trzebiel fortification

Kamieniec Ząbkowicki

Jest to miejscowość o charakterze zabudowy miejskiej pełniąca rolę wsi gminnej. Pomimo tego że w latach 50. XX w. miała status osiedla, jednak przy reformie administracyjnej 1973 r. nie otrzymała praw miejskich. Historia Kamieńca Ząbkowickiego sięga XIII w.; na obszarze ówczesnego grodu augustianie założyli klasztor, który następnie przekazali cystersom (fot. 8).

Fot. 8. Kościół p.w. NMP, w głębi
fragmenty opactwa cystersów
w Kamieńcu Ząbkowickim
Phot. 8. The church of Our Lady, in the
background buildings of Cistercian
abbey in Kamieniec Ząbkowicki

Fot. 9. Pałac z XIX w. w Kamieńcu
Ząbkowickim
Phot. 9. The 19th century palace
in Kamieniec Ząbkowicki

Lata wojen husyckich jak i wojny trzydziestoletniej odbijają się niekorzystnie na losach opactwa. Do naszych czasów zachowały się fragmenty zabudowy klasztoru, gotycki kościół pocysterski i kościół zamkowy. Dużą atrakcją turystyczną jest założenie pałacowo-parkowe, którego fundatorką była Marianna Orańska, ówczesna właścicielka dóbr, córka króla holenderskiego i żona syna króla pruskiego. Pałac był dziełem słynnego architekta niemieckiego K.F. Schinkla i projektanta ogrodów P.J. Lenné (fot. 9). Pałac zniszczony w czasie ostatniej wojny jest częściowo udostępniony dla zwiedzających, wymaga jednak dużych nakładów finansowych i uregulowania spraw własności. Kamieniec Ząbkowicki włączony jest do dwóch tras turystycznych o zasięgu krajowym i międzynarodowym, tj. Szlaku Cysterskiego i Szlaku Królowy Orańskiej [Staffa 2008, Borcz, Niedźwiecka 2008b].

2.3.4. Zestawienie wsi gminnych o tradycjach miejskich

Na badanym obszarze znajdują się 23 wsie gminne, które niegdyś miały prawa miejskie i utraciły je (tab. 7). Jedna miejscowość Miłkowice ujęta została jako były miasteczko ze względu na miejski charakter zabudowy i funkcję osiedla kolejarskiego.

Tabela 7. Wsie gminne o tradycjach miejskich

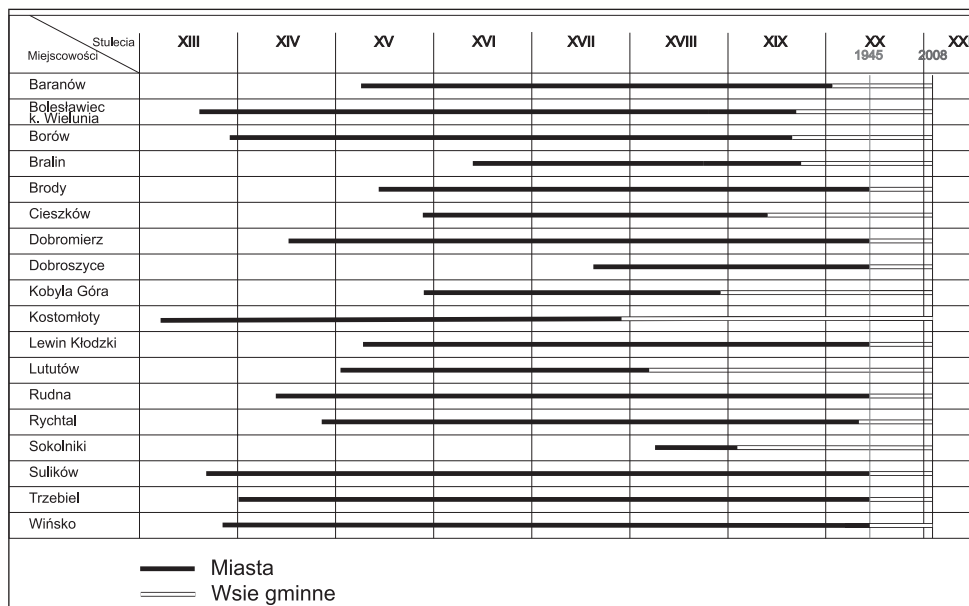
Table 7. The degraded towns, today villages with municipal councils

Lp.	Miejscowość	Rok utraty praw miejskich	Otrzymanie praw miejskich
1	2	3	4
1.	Baranów	1907	1426
2.	Bolesławiec k. Wielunia	1870	ok.1266
3.	Borów	1866	1242
4.	Bralin	1875	1540
5.	Brody	1945	1454
6.	Cieszków	1841	1489
7.	Dobromierz	1945	1352
8.	Dobroszyce	1945	1663
9.	Kamieniec Ząbkowicki	1973	1958
10.	Kobyła Góra	1793	XV wiek
11.	Kostomłoty	1692	1241
12.	Lewin Kłodzki	1945	1428
13.	Lututów	1720	1405
14.	Łubnice	XIII wiek	1253
15.	Malczyce	1973	XVII wiek
16.	Miłkowice	osiedle kolejarskie	
17.	Rudna	1945	1339
18.	Rychtal	1934	1294
19.	Sokolniki	1810	1726
20.	Strzeleczyki	1550	1524
21.	Sulików	1945	1268
22.	Trzebiel	1945	1301
23.	Wińsko	1945	1285

Źródło: [Borcz 2000, Siemiński 2000]

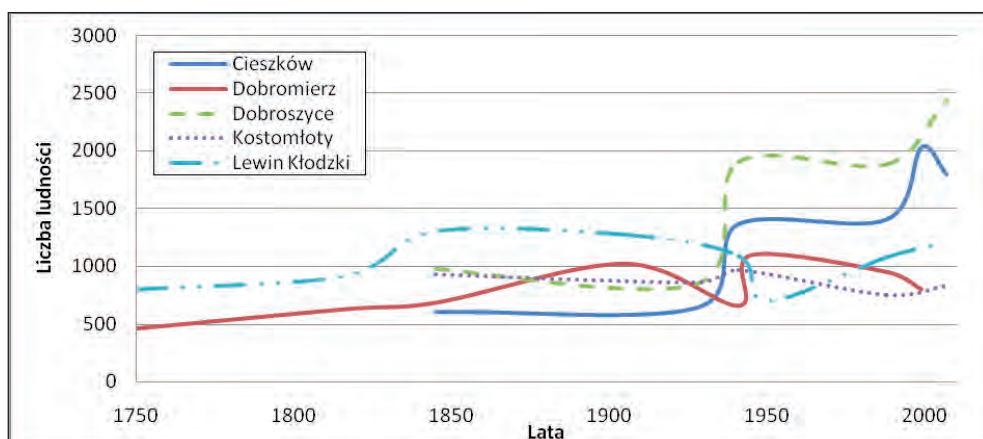
2.3.5. Diagram zmian statusu miejscowości, obecnie wsi gminnych

Byłe miasta, a obecnie wsie gminne stanowią znaczną grupę badanych miejscowości. Podobnie jak inne miasteczka na tym terenie 8 spośród nich zostało zdegradowanych w 1945 r., Kostomłoty utraciły prawa jeszcze w z końcem XVII w., zaś Lututów i Kobyła Góra w XVIII w., pozostałe traciły prawa miejskie na przestrzeni XIX w. (ryc. 10). Do najstarszych trzynastowiecznych miast w tej grupie należą: Bolesławiec koło Wielunia, Borów, Kostomłoty, Sulików. Trzebień i Wińsko. Nieprzerwanie najdłużej prawa miejskie utrzymywał Sulików i Wińsko.

Ryc. 10. Diagram zmian statusu byłych miast, obecnie wsi gminnych

Fig. 10. Diagram of status changes of degraded towns, today villages with municipal councils

Ryc. 11. Wykres zmian liczby mieszkańców w wybranych wsiach gminnych

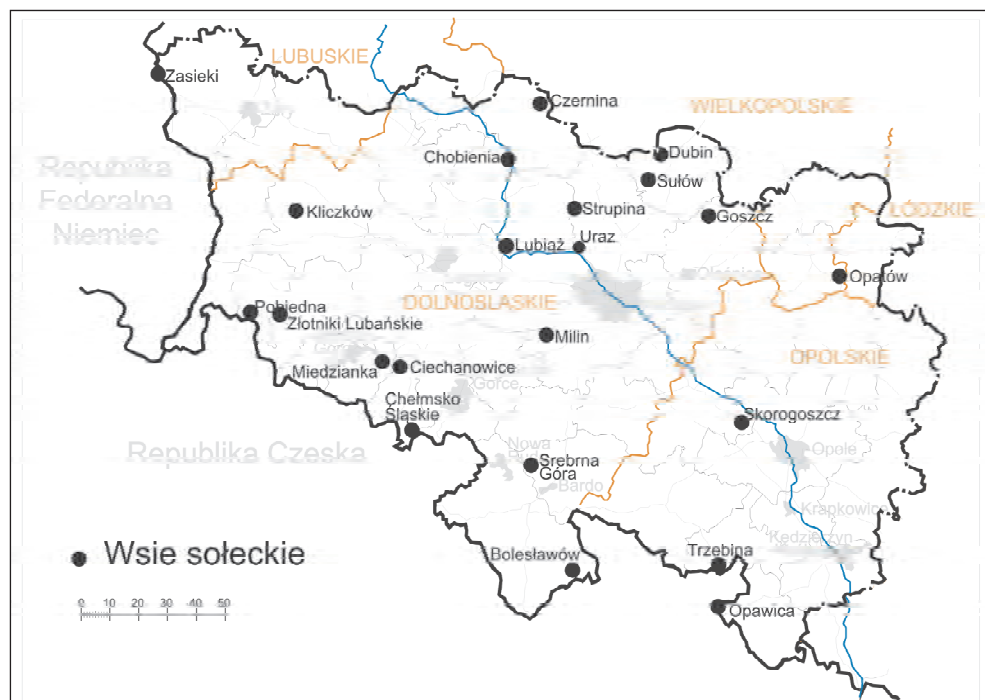
Fig. 11. Graph of population changes in selected villages with municipal councils

Wykres (ryc. 11) przedstawia zmiany liczby mieszkańców 5 byłych miasteczek, obecnie pełniących rolę wsi gminnych. Widoczne jest wyraźne załamanie się ciągłości w okresie bezpośrednio po zakończeniu II wojny. Miejscowości: Dobroszyce i Cieszków szybko powróciły do stanu poprzedniego i wykazały znaczny wzrost, Dobromierz i Lewin Kłodzki również podniosły się, lecz nie wykazały tendencji wzrostu. Kostomłoty zaś utrzymują od około 1800 r. dość wyrównany poziom.

2.4. Byłe miasta, obecnie wsie sołeckie

2.4.1. Ogólna charakterystyka

Szereg miasteczek po utracie swojego statusu nie wróciło już do rangi wyższej aniżeli wieś sołecka podstawowa i zarazem najniżej ułożona jednostka w hierarchii sieci osadniczej (ryc. 12). Należą one w zależności od lokalnych uwarunkowań do gmin, w których siedziba władz jest we wsi lub w mieście. Często zdarza się, że tradycją i wyglądem zabudowy przewyższają wieś gminną, lecz pod względem administracyjnym pozostają wsiami sołeckimi. Stanowią one najliczniejszą grupę spośród miast zdegradowanych, jest ich na badanym terenie 25, tj. 30% z miast zdegradowanych. Niektóre z tych miejscowości miały prawa miejskie w przeciągu krótkiego okresu, np. Ciechanowice w latach 1754–1809, inne natomiast notowane jako miasta już w XIII w. utraciły prawa miejskie w 1945 r., mając za sobą 600–700 lat istnienia jako miasta. Do miejscowości z długą miejską historią należy m.in. Bolesławów,

Ryc. 12. Mapa byłych miast, obecnie wsi sołeckich
 Fig. 12. Map of degraded towns, today villages without municipal councils

Chełmsko Śląskie, Uraz z woj. dolnośląskiego oraz Skorogoszcz z opolskiego. Wiele z tych miejscowości widzi perspektywę rozwoju w turystyce i rekreacji, jednak konieczne są w tym przypadku atrakcyjne warunki przyrodnicze i krajobrazowe, a równocześnie zagospodarowanie turystyczne [Kosiński i Karpiński 1985, Kosiński 2000b].

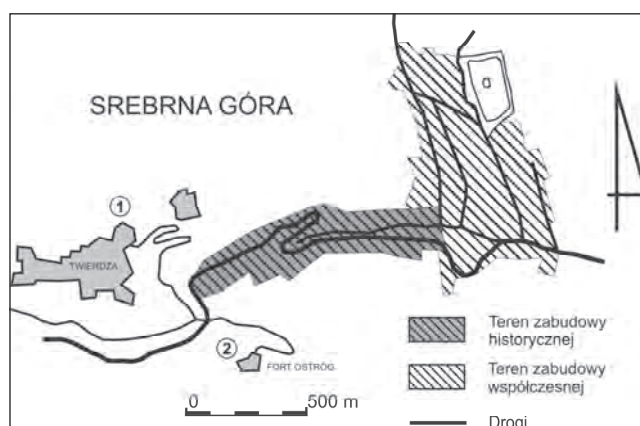
Bez względu na niską rangę w hierarchii sieci osadniczej niektóre miejscowości z tej grupy starają się odzyskać prawa miejskie, wymienić można tu Srebrną Górę na Przedgórzu Sudeckim i Sułów na nizinnych terenach doliny Baryczy. Obie miejscowości mogą wykazać się długą i ciekawą historią, pięknym położeniem, zabudową typową dla małych miasteczek, cennymi zabytkami, a co szczególnie istotne, społeczność lokalna jest zaangażowana w działania na rzecz swojej miejscowości.

2.4.2. Wykorzystanie walorów kulturowych w rozwoju turystyki byłych miast, obecnie wsi sołeckich

Srebrna Góra

Jako przykład posłużyć może Srebrna Góra, byłe miasteczko o tradycjach górniczych, następnie jedna z największych w Europie twierdz XVIII-wiecznych dobrze zachowanych do dzisiaj. Miejscowość położona jest na Przełęczy Srebrnej pomiędzy pasmem gór Bardzkich i Sowich, o dość stromych podjazdach i różnicy wysokości pomiędzy zabudowaniami w niższych i wyżej położonych partiach dochodzącej do 240 m (ryc. 13). Srebrna Góra otrzymała przywileje górnicze w 1331 r. od księcia Bolka Ziębickiego, a w 1536 r. prawo wolnego miasta górniczego. Wydobywano tu bogate rudy srebra i ołowiu.

Po wojnie 30-letniej nastąpił upadek górnictwa. Ze względu na położenie u podnóża Przełęczy Srebrnej miasteczko stało się punktem strategicznym. Za panowania króla Prus Fryderyka Wielkiego wzniesiono twierdzę, donżon i forty rozmieszczone na przełęczy i przyległych pasmach górskich. Budowa przyczyniła się do rozwoju miasta, które zapewniało mieszkanie i wyżywienie budowniczym oraz zakwaterowanie garnizonu.

Ryc. 13. Plan byłego miasteczka Srebrnej Góry, 1 – twierdza, 2 – fort Ostróg
 Fig. 13. Plan of the former town Srebrna Góra, 1 – the fortress, 2 – the Ostróg fort

Miasteczko Srebrna Góra zachowało układ urbanistyczny w formie dwóch uliczek biegnących równoległe od niższego poziomu z placem i kościołem ewangelickim aż do górnego poziomu z koszarami dla kadry wojskowej, wyznaczając główną oś zabudowy całej miejscowości. Kościół katolicki położony na stoku, dwa niewielkie rynki, pierzeje kamieniczek tworzą niepowtarzalny zespół (fot. 10). Nad miastem góruje twierdza i forty, które w znacznym stopniu zachowały się do naszych czasów i są chętnie odwiedzane przez turystów, a także stanowią bazę do badań naukowych na temat fortyfikacji. Utworzony przed kilku laty Forteczny Park Kulturowy przyciąga turystów. Obecnie przy fortach srebrnogórskich odgrywane są inscenizacje bitew z udziałem gości z całego kraju i zagranicy, co przyczynia się do popularyzacji miejscowości [Przerwa 1998, Staffa 1995].

Fot. 10. Pierzeja rynku w Srebrnej Górze
Phot. 10. The market square frontage in Srebrna Góra

Sułów

Typowy przykład kształtowania tożsamości miasta i jego mieszkańców obserwować można w Sułowie k. Milicza, wsi o rodowodzie i wyglądzie miejskim. Sułów to stara osada, o której wzmianki znajdują się w XIII w. Podobnie jak i inne miejscowości dolnośląskie zmieniała kolejno przynależność państwową, od Książąt Oleśnickich, poprzez władców czeskich, po pruskie panowanie. W 1694 r. Sułów po raz pierwszy otrzymał prawa miejskie, które utracił po zniszczeniach wojennych, by ponownie odzyskać je w 1755 r. Od 1945 r. Sułów jest oficjalnie wsią, chociaż dalej ma charakter miejski. Pośrodku zabudowy znajduje się prostokątny rynek otoczony domami o charakterze kamieniczek. W zachodniej pierzei rynku

zachował się niewielki dom z podcieniem, pamiątkowy dla Polaków, gdyż w 1831 r. w podróży z Poznania do Wiednia zatrzymał się tam Juliusz Słowacki (fot. 11). W Sułowie są dwa kościoły, o drewnianej konstrukcji szachulcowej, w otoczeniu starych drzew (fot. 12). Spośród ważniejszych budynków zachował się dawny ratusz z sygnaturką, poczta i stacja kolejki. Na budynku ratusza w 1994 r. wmurowano tablicę informującą o 300-letniej historii miasteczka. W Sułowie znajduje się jeszcze jedna tablica, dość skromna na drewnianych wrotach starych zabudowań gospodarczych, gdzie przebywało kilkaset kobiet żołnierzy Armii Krajowej więzionych od października 1944 do stycznia 1945 r. W zachodniej części miejscowości zachował się barokowy pałac z XVII w. z 11-hektarowym parkiem w stylu angielskim. W Sułowie liczba mieszkańców jest prawie stała od połowy XIX w., wynosiła wówczas 1470, w 1988–1201, w 1999–1450, a obecnie około 1400 osób.

Sułów położony jest w pięknej okolicy, szczególnie cennej ze względu na walory środowisko-przyrodnicze. Miejscowość leży w centrum Parku Krajobrazowego „Dolina Baryczy”. Jest to obszar ponad 87 tys. ha, jeden z największych w kraju, utworzony w 1996 r., obejmuje wyjątkowy w Europie Środkowej zespół stawów o powierzchni ok. 7,5 tys. ha. Stawy zakładane tu były już w XIII w. przez cystersów, głównie w celach hodowlanych karpia. Znaczna część stawów tworzy Rezerwat Ornitologiczny „Stawy Milickie”, który obejmuje sześć kompleksów stawów o powierzchni ponad 400 ha [Jaśniwski 1992, Ranošek i in. 1994].

Fot. 11. Pierzeja rynku w Sułowie, na pierwszym planie dom, w którym zatrzymał się J. Słowacki w 1831 roku

Phot. 11. The market square frontage in Sułów, in foreground the house where J. Słowacki stayed in 1831

Fot. 12. Kościół w Sułowie
p.w. św. Piotra i Pawła
Phot. 12. Church of St. Peter and Paul

Lubiąż

Może służyć przykładem miejscowości, która opiera swój rozwój na walorach środowiskowych i cennych zabytkach architektury. Trudno w nim doszukać się śladów miejskości, natomiast posiada cenne obiekty. Położony nad Odrą, od XII w. był miejscem lokalizacji opactwa cystersów, a od połowy XIII w. powstała obok miejscowości otrzymała prawa miejskie. Z biegiem lat miasteczko i wieś rozwijające się równoległe połączyły się w jeden zespół z klasztorem. Obecnie Lubiąż znany jest przede wszystkim ze wspaniałego barokowego założenia klasztorne cystersów, w którego skład wchodzi: kościół p.w. NMP, pałac opatów, budynek kłauzurowy, kościół p.w. św. Jakuba, budynek bramny, dawna karczma i browar, wirydarze i ogrody z kapliczkami oraz figurami świętych. Poza zwiedzaniem bezsprzecznie pięknych zabytków sukcesywnie przywracanych do dawnej świetności, jak również uczestniczenia w organizowanych tam koncertach i wystawach, turyści i historycy odkrywają pozostałości z ostatniej wojny: bunkry, schrony i pomieszczenia podziemnej fabryki amunicji [Borc i Niedźwiecka-Filipiak 2008b].

2.4.3. Wykorzystanie źródeł mineralnych w rozwoju miejscowości

Na badanym obszarze, szczególnie na Przedgórzu Sudeckim znajdują się bogate źródła mineralne, borowiny lub korzystne warunki klimatyczne, które przyczyniły się do rozwoju szeregu miejscowości. Spośród wsi, które niegdyś miały status miasta i były czynnym uzdrowiskiem, pozostała jedna miejscowość Trzebina, inne rozwijały się szybko i większość jest obecnie dużymi ośrodkami o statusie miasta.

Trzebina

Położona jest w sąsiedztwie Gór Opawskich, zabudowa jej rozciąga się wzdłuż potoku Trzebinki. Na krańcu miejscowości znajduje się przejście graniczne do Czech. Wieś sięga swoją historią XIII w., w 1542 r. ze względu na położenie przy trakcie wiodącym przez Bramę Morawską otrzymała status miasta, jednak po wojnie 30-letniej zrzekła się praw miejskich. W 1809 r. w Trzebinie odkryto źródła lecznicze, co przyczyniło się do ponownego ożywienia miejscowości. Zaczęto wznosić nowe budynki, m.in. zakład kąpielowy, dom mieszkalny dla pracowników i gości oraz halę spacerową, urządzono także piękny park zdrojowy, opierając się na istniejącym wcześniej ogrodzie zamkowym. W połowie XIX w. uzdrowisko przyjmowało ok. 100 kuracjuszy i cieszyło się znaczną popularnością, w takim stanie przetrwało do 1939 r.

Obecnie we wsi pozostał zespół pałacowo-parkowy i park wiejski o powierzchni 2,9 ha. Konieczne jest podjęcie prac związanych z ochroną wód mineralnych o właściwościach leczniczych, a przede wszystkim odbiór i oczyszczanie ścieków. Szansą rozwoju miejscowości jest odtworzenie lecznictwa balneologicznego z ofertą dla kuracjuszy polskich i czeskich, ze względu na przejście graniczne w obniżeniu Bramy Morawskiej [Korc 1974, Borcz i Gonda-Soroczyńska 2006].

2.4.4. Miejscowości w strefie podmiejskiej

Miejscowości położone w bezpośrednim zasięgu wpływów miasta rozwijają się przez wyznaczenie terenów pod budownictwo przeznaczone dla mieszkańców miasta. Równocześnie były miasteczka szukają różnorodnych rozwiązań przyciągających turystów i spacerowiczów na krótkie wypady za miasto [Kosiński 2000a].

Uraz

Jako przykład posłużyć może Uraz, było miasteczko położone najbliżej Wrocławia, zaledwie 10 km od granicy miasta. Leży nad Odrą i z rzeką wiąże się jego dzieje; niegdyś był tu zamek, obecnie pozostały malownicze ruiny, które zostały wykupione i częściowo zabezpieczone. Zamek strzegł przeprawy przez Odrę, otoczony był fosą, a obok działał prom i przystań dla łodzi (fot. 14).

Fot. 13. Ciąg kamieniczek w Urazie
Phot. 13. The street in Uraz

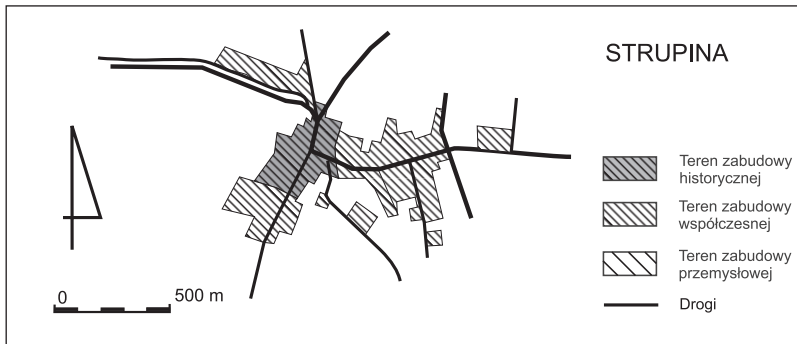
Fot. 14. Ruiny zamku w Urazie
Phot. 14. The castle ruin in Uraz

W miejscowości zachowała się zwarta zabudowa pierzei kilku uliczek i niewiele obiektów świadczących o miejskim charakterze Urazu (fot. 13). Obecnie rozwija się tu budownictwo jednorodzinne, osiedla są jednak zdecydowanie odsunięte od Odry, ze względu na doświadczenia sprzed kilku lat, gdy miejscowość poniosła duże straty w czasie powodzi w 1997 r. Wzniesiona dzięki funduszom unijnym nowa szkoła znalazła się na obrzeżu jednorodzinnej zabudowy, wyznaczając w pewnym sensie nowe kierunki rozwoju miejscowości. W Urazie przewidziana jest budowa nowej drogi, która pozwoli na lepsze połączenie z Wrocławiem, omijając dawne centrum. Liczba mieszkańców Urazu w połowie XIX w. wynosiła 976, z początkiem XX w. osiągnęła najwyższą liczbę 1345, po II wojnie światowej spadła i obecnie wynosi 900 osób [Czechowicz i Dobrzyniecki 1994, Borcz 2000].

2.4.5. Miejscowości nie mające szans odzyskać praw miejskich

Strupina

Przykładem takiej sytuacji jest Strupina położona na Wzgórzach Trzebnickich, w odległości ok. 30 km od granic Wrocławia. Strupina – trzynastowieczne miasteczko, niegdyś z rynkiem i dwoma kościołami, uliczkami o zwartej zabudowie, uległo pożarom i działaniom wojennym, w rezultacie straciło prawa miejskie w 1945 r. (ryc. 14 i fot. 15). Obecnie pozostał plac, niegdyś rynek i resztki zabudowy miejskiej. Do ważnych elementów krajobrazowych należy zaliczyć kościół w Strupinie, usytuowany na wzniesieniu i górujący nad okolicą. Przez ostatnie lata Strupina rozbudowuje się poprzez budowę nowych osiedli domów jednorodzinnych, które sytuowane są pomiędzy Strupiną a sąsiednią wsią Skokową. Jest to wieś duża, dobrze rozwijająca się, przy trasie kolei Wrocław – Poznań. Można przypuszczać, że w niedalekiej przyszłości obie wsie połączą się i cechy dawnego miasteczka zupełnie znikną [Borcz 2000].

Ryc. 14. Plan byłego miasteczka Strupina
Fig. 14. Plan of former town Strupina

Fot. 15. Widok ogólny wsi Strupina
Phot. 15. General view of Strupina village

2.4.6. Zestawienie wsi sołeckich

Miasteczka, które utraciły prawa miejskie i nie odzyskały ich, pozostając na najniższych szczeblach hierarchii sieci osadniczej, stanowią grupę wsi sołeckich. Na badanym obszarze liczba ich jest prawie równa wsiom gminnym i wynosi 22 jednostki (tab. 8).

Miasteczka zdegradowane do roli wsi sołeckich stanowią grupę 22 miejscowości; podobnie jak w innych przypadkach na badanym terenie 10 z nich utraciło prawa miejskie w 1945 r., a pozostałe w przebiegu XIX w. Wyjątek stanowią Milin i Goszcz, które miały prawa miejskie bardzo krótko. Najstarsze były miasteczka w tej grupie to Bolesławów, Chobienia, Lubiąż i Skorogoszcz, których powstanie datowane jest na XIII wiek.

Tabela 8. Wsie sołeckie o tradycjach miejskich

Table 8. The degraded towns, today villages without municipal councils

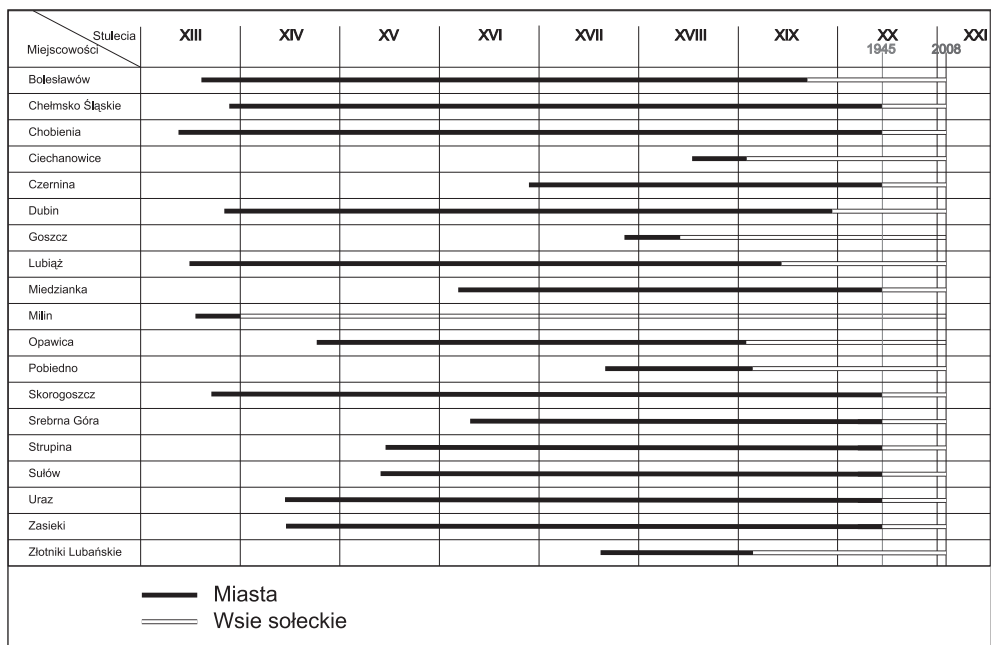
Lp.	Miejscowość	Utrata praw miejskich	Rok pierwotnego otrzymania praw miejskich
1.	Bolesławów	1870	1266
2.	Chełmsko Śląskie	1945	1289
3.	Chobienia	1945	1238
4.	Ciechanowice	1809	1754
5.	Czernina	1945	1590
6.	Dubin	1895	1284
7.	Goszcz	1742	1686
8.	Kliczków	brak danych	1610
9.	Lubiąż	1844	1249
10.	Miedzianka	1945	1519
11.	Milin	1299, 1319	1254
12.	Opatów	brak danych	XV wiek
13.	Opawica	1808	1377
14.	Pobiedna	1815	1667
15.	Skorogoszcz	1945	1271
16.	Srebrna Góra	1945	1536
17.	Strupina	1945	1446
18.	Sułów	1945	1441
19.	Trzebina	1648	1526
20.	Uraz	1945	1345
21.	Zasieki	1945	1346
22.	Złotniki Lubańskie	1815	1662

Źródło: [Borcz 2000, Siemiński 2000]

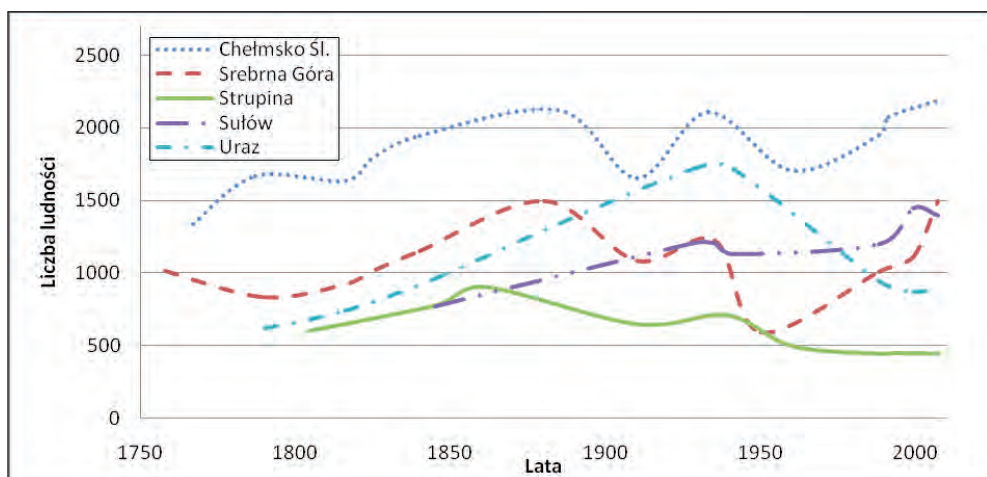
2.4.7. Diagram zmian statusu miejscowości, obecnie wsi sołeckich

Zdegradowane miasteczka, które w hierarchii sieci osadniczej są obecnie wsiami sołeczkimi, mają bardzo zróżnicowane okresy posiadania statusu miasta, przy czym znaczna liczba utraciła prawa miejskie bezpośrednio po II wojnie światowej (ryc. 15).

Przedstawiony wykres (ryc. 16) ukazuje zmiany liczby ludności w 5 wybranych wsiach sołeckich, dość zróżnicowanych pod względem dotychczasowych dziejów i perspektyw rozwoju. Chełmsko Śląskie i Srebrna Góra są wyraźnie większe i pomimo znacznych wahań stanu liczby mieszkańców wykazują wzrost, natomiast Uraz i Strupina pokazują powolny spadek, zaś w Sułowie widoczny jest dość wyrównany poziom z tendencją wzrostu.

Ryc. 15. Diagram zmian liczby ludności byłych miasteczek, obecnie wsi sołeckich
 Fig. 15. Diagram of status changes of degraded towns, today villages without municipal councils

Ryc. 16. Wykres zmian liczby mieszkańców w wybranych wsiach sołeckich
 Fig. 16. Graph of population changes in selected villages without municipal councils

2.5. Miasta zdegradowane do roli przysiółków

Spośród miast, które bezpowrotnie utraciły prawa miejskie, można wyróżnić jeszcze jedną grupę miejscowości. Są to miasta, których degradacja jest tak znaczna, że zatarcie uległy dawne charakterystyczne układy przestrzenne w postaci chociażby rynków, a ich znaczenie spadło do rangi przysiółków. Historia dwóch miejscowości, które mogą posłużyć jako przykład, związana jest z górnictwem. Jedna z nich położona jest na Pogórzu Kaczawskim, a druga w Górach Kaczawskich, miejscu bogatym w różnorodne surowce mineralne.

Jerzyków

Został założony na gruntach wsi Chełmiec w 1530 r. jako wolne miasto górnicze. Jest to obecnie mała osada, w dolnej części od strony Chełmca, po układzie budynków można odczytać zarys dawnego placu rynkowego i wychodzących z niego uliczek. Dawny układ przestrzenny jest prawie niewidoczny, jednak plac nazywany był jeszcze do wojny rynkiem. W okresie rozwoju miasteczka było tu 26 domów i gospoda. Ostatnie próby eksploatacji złóż zanotowano w latach 20. i 30. XX w. Obecnie miejscowość jest przysiółkiem Chełmca. Relikty dawnej kopalni zachowały się na północnym zboczu doliny, natomiast przy potoku widoczne są ślady dwóch młynów [Staniszewska 2007].

Radzimowice

Drugą miejscowość to Radzimowice, o których pierwsze wzmianki pochodzą z połowy XIII w. Brak dokładnej daty otrzymania praw miejskich, gdyż wszystkie dokumenty dotyczące górnictwa i praw miejskich spłonęły w wielkim pożarze w 1892 r. Staffa [2000] podaje, że do połowy XVIII w. była to wieś, a następnie wzmiankowano ją jako wolne miasto górnicze z własnym herbem. Wydobywano tu złoto, miedź i arsen, a próbowano eksploatować jeszcze w początkach XX w. Zabudowa miejscowości uległa znacznej degradacji, obecnie jest tu zaledwie 10 domostw. Pośrodku zachował się plac zwany przez mieszkańców rynkiem.

Do 2003 r. Radzimowice były przysiółkiem, a następnie uzyskały status sołectwa (jednego z najmniejszych w woj. dolnośląskim). Obecnie miejscowość ma szansę na rozwój turystyki ze szczególnym zwróceniem uwagi na tradycje górnicze poprzez organizację konferencji, która jest częścią cyklicznego festiwalu „Świat Kultur”. W 2009 r. odbyła się już trzecia taka impreza, pod nazwą „Świat Kultur” III Międzynarodowy Festiwal Sztuk wszelkich.

2.6. Miasta powstałe bez wcześniejszych tradycji urbanistycznych

Ogólna charakterystyka

Na badanym obszarze można wyróżnić kilka miast, które powstały po II wojnie w związku z rozwojem przemysłu, zakładów zatrudniających mieszkańców, zanikiem rolniczych źródeł utrzymania, miejskim charakterem zabudowy i wzrostem liczby ludności. Należą do nich: Stronie Śląskie, Siechnice i Olszyna. Stronie Śląskie wiąże swój rozwój z Hutą Szkła Kryształowego, zakładami kamienia budowlanego, tartakiem i innymi, zaś Olszyna ma rozwinięty przemysł meblarski i drzewny (tab. 9).

Siechnice

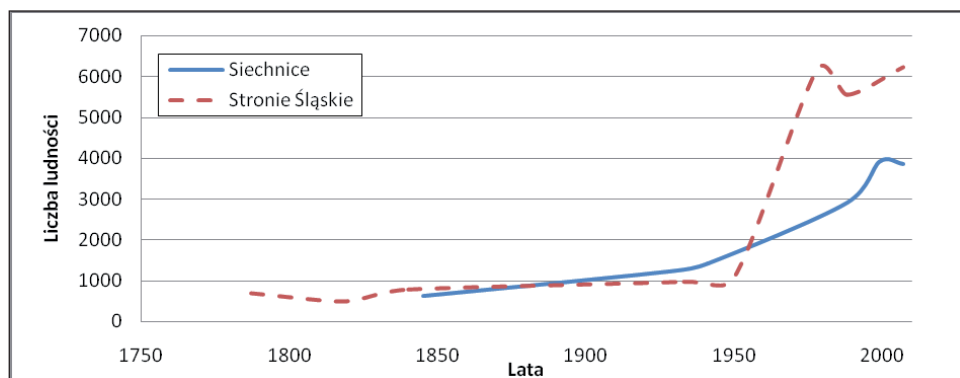
Jest to jedna z nielicznych miejscowości, która otrzymała prawa miejskie w 1997 r., nie będąc w przeszłości miasteczkiem. Miasto w kręgu bezpośrednich wpływów Wrocławia powstało dzięki elektrociepłowni i innym zakładom. Rodowód miasta opiera się na funkcji przemysłowej, a równocześnie na doświadczalnej stacji hodowlanej i ogrodnictwie szklarniowym na wielką skalę. W osiedlu w 1909 r. powstała elektrownia, przebudowana, a w zasadzie nowo zbudowana, w 1950 r. i przerobiona na elektrociepłownię w 1974 r. W 1909 r. uruchomiono linię kolejową Opole – Wrocław, a rok później otwarto fabrykę karbidu, która dała początek hucie żelazostopów. Po II wojnie miejscowość rozwijała się bardzo szybko, następował wzrost liczby ludności w wyniku migracji z okolicznych wsi, a także dalszych miast. W 1997 r. Siechnice otrzymały prawa miejskie, widoczne są wyraźnie zmiany w organizowaniu przestrzeni i użytkowaniu terenu, jak również w ogólnospołecznych poczynaniach mieszkańców. W 1999 r. nastąpiła likwidacja huty, a w 1997 zakładu doświadczalnego hodowli. Od 1999 r. w kolejnych latach wykonywane są i uchwalane miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego dla centrum miasta i poszczególnych jego fragmentów [Gonda-Soroczyńska 2007, Korenik i Rogowska 2007].

Tabela 9. Miasta powstałe bez tradycji urbanistycznych

Table 9. The towns without urban traditions

Lp.	Miejscowość	Otrzymanie praw miejskich	Liczba mieszkańców (2007)
1.	Stronie Śląskie	1967	6229
2.	Siechnice	1997	3869
3.	Olszyna	2005	2400

Źródło: GUS 2008 Miasta w liczbach

Ryc. 17. Wykres zmian liczby ludności w wybranych miastach, które uzyskały prawa miejskie bez wcześniejszych tradycji urbanistycznych

Fig. 17. Graph of population changes in selected towns without urban traditions

Na wykresie przedstawiono tendencje zmian liczby ludności dwóch miast powstałych bez wcześniejszych tradycji urbanistycznych (ryc. 17). W przypadku Stronia Śląskiego widoczny jest dynamiczny wzrost z chwilą nadania miejscowości praw miejskich. W Siechnicach natomiast wzrost datuje się od około 1900 r. i nasila w połowie XX w., co wiąże się z dużą elektrownią i hutą, później elektrociepłownią w tej miejscowości.

2.7. Schematy transformacji miasto-wieś i wieś-miasto

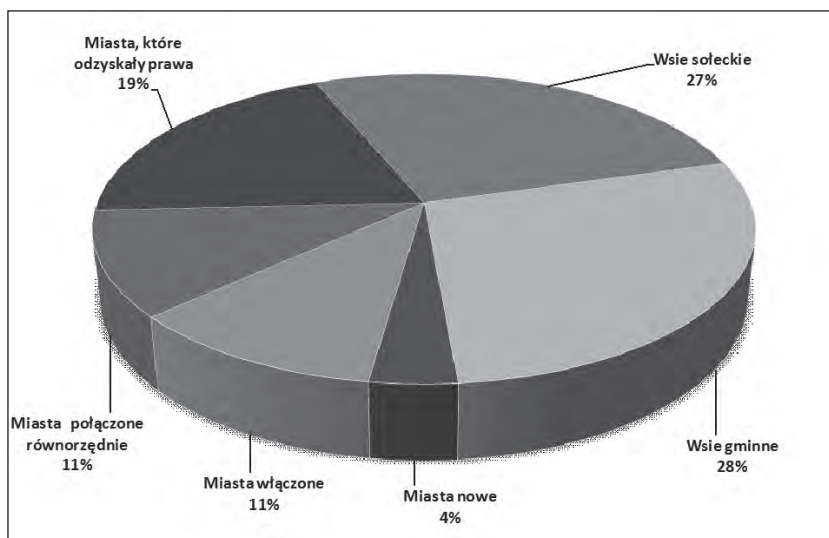
Tabela 10. Schematy typów transformacji jednostek osadniczych w hierarchii sieci osadniczej
Table 10. Chart of transformations town-village and village-town in hierarchial settlement network

Lp.	Schemat graficzny	Typ	Przykłady
1a.		Miasto przyłączone do dużego miasta 9 liczba jednostek	Brochów, Cieplice Śląskie, Psie Pole
1b.		Kilka małych miast, z których utworzono jedną jednostkę osadniczą – miasto 9 liczba jednostek	Boguszów-Gorce, Kędzierzyn-Koźle
2.		Miasto – wieś – miasto 16 liczba jednostek	Brzeg Dolny, Prusice, Świerzawa
3.		Miasto – wieś gminna 23 liczba jednostek	Baranów, Cieszków, Kostomłoty
4a.		Miasto – wieś sołecka 22 liczba jednostek	Chełmsko Śląskie, Srebrna Góra, Sułów
4b.		Miasto – wieś – po zdegradowaniu przysiółek wsi	Jerzyków przy wsi Chełmiec
5a.		Kilka wsi, z których utworzono miasto 1 liczba jednostek	Stronie Śląskie
5b.		Wieś, która uzyskała prawa miejskie 2 liczba jednostek	Olszyna, Siechnice
			

Źródło: opracowanie własne Borcz i Niedźwiecka-Filipiak

Przedstawione schematy ukazują możliwości i faktyczne przesunięcia poszczególnych jednostek sieci osadniczej z niższych na wyższe szczeble hierarchii i odwrotnie – degradacje wielu z nich. Na obszarze woj. dolnośląskiego i opolskiego z uzupełnieniem o kilka powiatów z woj. lubuskiego, wielkopolskiego i łódzkiego poddano analizie 82 miejscowości. Z wyjątkiem 3 miast powstałych po II wojnie stanowiły one zbiór byłych miast, które w swojej historii przechodziły różne koleje losu: okresy rozwoju, stagnacji, degradacji, wielu klęsk, zmian społecznych i politycznych, a także w wielu przypadkach – ponownego ożywienia (tab. 10).

Około połowa (42%) byłych miast nie utraciła swojego statusu, część (11%) z nich włączyła się do istniejących pobliskich, druga część (11%) przez połączenie równorzędne stworzyła nowe połączone jednostki, zaś reszta (20%) odzyskała prawa miejskie i stała się samodzielnymi miastami. Ponad połowa (55%) byłych miasteczek utraciła prawa miejskie, w tym połowa (28%) ma obecnie rangę wsi gminnych i połowa (27%) wsi sołeckich. Przebieg zmian w hierarchii sieci bardzo różnił się dla badanych miejscowości długością okresów pozabawienia praw miejskich, jak również czynnikami umożliwiającymi powrót do rangi miasta (ryc. 18).

Ryc. 18. Diagram podziału badanych miejscowości wg hierarchii sieci osadniczej
 Fig. 18. Diagram of considered towns classified according to the hierarchical network

3. Czynniki rozwoju badanych jednostek (badania ankietowe)

Badania objęte projektem koncentrowały się głównie na próbie uzyskania odpowiedzi na następujące pytania: jakie czynniki sprzyjają rozwojowi miejscowości; czy obserwowany jest napływ ludności z zewnątrz; czy rozwija się ruch budowlany; czy miejscowość, która jest obecnie wsią, a w przeszłości miała prawa miejskie, stara się o ich przywrócenie i jakie argumenty za tym przemawiają; jaką funkcję pełni miejscowość w gminie (lub powiecie); czy opracowywane są dla terenu miejscowości i gminy, na obszarze której jest położona lub jej części, podstawowe dokumenty planowania przestrzennego, tj. studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy oraz miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego.

3.1. Zasięg badań

Badania przeprowadzono w formie ankiety skierowanej do władz gminnych 51 miejscowości. (miasteczek i wsi) położonych w południowo-zachodnim regionie Polski i obejmującym terytorialnie woj.: dolnośląskie i opolskie oraz przylegające do nich sąsiednie powiaty z woj. lubuskiego, wielkopolskiego i łódzkiego (załącznik 2). Pominięto miejscowości, które zostały już w latach poprzednich włączone do sąsiednich miast lub utworzyły miasta z dwóch uprzednio samodzielnych miasteczek. W odpowiedzi pozyskano 32 wypełnione ankiety, tj. 62,7% w stosunku do wysłanych. Ponadto dodatkowe informacje o badanych miejscowościach albo gminach, w których są położone, pozyskiwano z Banku Danych Regionalnych GUS oraz uzupełniając z prezentowanych przez gminy lub miasta własnych stron internetowych.

Tabela 11. Przynależność wojewódzka badanych ankietowo miejscowości
Table 11. The surveyed localities, classified according to administrative division

Lp.	Województwo	Liczba miejscowości	Miejscowości	
			o statusie wsi	o statusie miasta
1.	opolskie	6	Opawica, Strzeleczyki, Trzebina	Baborów, Korfantów, Prószków
2.	dolnośląskie	16	Chełmsko Śląskie, Ciechanowice, Dobromierz, Dobroszyce, Kamieniec Ząbkowicki, Kliczków, Kostomłoty, Miłkowice, Pobiedna, Srebrna Góra, Sułów, Uraz	Bardo, Siechnice, Świerzawa, Wąsosz,
3.	wielkopolskie	5	Baranów, Dubin, Kobyla Góra, Opatów, Rychtal	–
4.	lubuskie	4	Brody, Trzebiel, Zasieki,	Iłowa
5.	łódzkie	1	Lututów	–

Źródło: podział administracyjny kraju

Analizą objęto materiał dotyczący 24 miejscowości o statusie wsi i 8 o statusie miasta. Większość z nich położona jest na obszarze woj. dolnośląskiego (16 miejscowości). Pozostałe województwa reprezentowane są przez 6 z woj. opolskiego, 4 z lubuskiego, 5 z woj. wielkopolskiego oraz jedną miejscowość z woj. łódzkiego (tab. 11).

3.2. Napływ i ruch ludności

Miejscowości, z których otrzymano zwrot wypełnionych ankiet, różnią się w niewielkim stopniu liczbą mieszkańców. Większość wsi liczy od 1000 do 2500 mieszkańców (tab. 12). Wyjątek stanowią: Opawica 118 mieszkańców, Zasięki 238 oraz największa z badanych wsi Kamieniec Ząbkowicki liczący 4 869 mieszkańców. Miejscowości posiadających status miasta jest 8 (tab. 13); położone są w woj. dolnośląskim (4), opolskim (3) i lubuskim (1), większość z nich liczy od 2,0–4,3 tys. mieszkańców.

Tabela 12. Miejscowości o statusie wsi liczące od 118 do 2363 mieszkańców
(wg stanu na koniec 2006 r.)

Table 12. The surveyed villages having 118 to 2363 inhabitants (state of 31.12.2006)

Lp.	Liczba mieszkańców	Miejscowości	Liczba wsi
1.	do 500	Kliczków, Opawica, Zasięki	3
2.	501–1000	Dobromierz, Dubin, Kostomłoty, Trzebina, Uraz	5
3.	1001–2000	Baranów, Brody, Ciechanowice, Kobyla Góra, Lututów, Opatów, Pobiedna, Rychtal, Srebrna Góra, Strzeleczyki, Sułów, Trzebiel	14
4.	2001–2500	Chełmsko Śląskie, Dobroszyce, Miłkowice	2
5.	4869	Kamieniec Ząbkowicki (liczbę mieszkańców uzyskano w wyniku przyłączenia wsi Goleniów)	1

Źródło: dane z Urzędów Gmin

Tabela 13. Liczba mieszkańców w badanych miejscowościach w latach 1988–2008
Table 13. The population changes of surveyed localities in the 1988 to 2008 period

Lp.	Nazwa	Województwo	Typ	Rok 1988	Rok 2002	Rok 2006 (GUS)	Rok 2008	Zmiana liczby ludn. względem 1988 [%]
1	2	3	4	5	6	7	8	9
1.	Baborów	opolskie	miasto	3 606	3 441	3 171	3 212	-10,93
2.	Baranów	wielkopolskie	w. gminna	1 044	1 528	1 869	1 869	79,02
3.	Bardo	dolnośląskie	miasto	3 281	3 029	2 846	2 818	-14,11
4.	Brody	lubuskie	w. gminna	1 008	1 102		1 008	0,00
6.	Chełmsko Śląskie	dolnośląskie	wieś (gm. Lubawka)	1 954	2 261		2 191	12,13
5.	Ciechanowice	dolnośląskie	wieś (gm. Marciszów)	1 410	b. d.		1 038	-26,38

Tabela 13 cd.
Table 13 cont.

1	2	3	4	5	6	7	8	9
7.	Dobromierz	dolnośląskie	w. gminna	949	b. d.		800	-15,70
8.	Dobroszyce	dolnośląskie	w. gminna	2 109	2 248		2 433	15,36
9.	Dubin	wielkopolskie	wieś (gm. Jutrosin)	727	723		734	0,96
10.	Hłowa	lubuskie	miasto	4 380	4 181	3 968	4 089	-6,64
11.	Kamieniec Ząbkowicki	dolnośląskie	w. gminna	2 675	4 920		4 869	82,02
12.	Kliczków	dolnośląskie	wieś (gm. Osiecznica)	384	b. d.		339	-11,72
13.	Kobyła Góra	wielkopolskie	w. gminna	1 607	1 800		1 817	13,07
14.	Korfantów	opolskie	miasto	b. d.	b. d.	1 847		b. d.
15.	Kostomłoty	dolnośląskie	w. gminna	748	b. d.		830	10,96
16.	Lututów	łódzkie	w. gminna	1 437	b. d.		1 432	-0,35
17.	Miłkowice	dolnośląskie	osiedle	2 230	b. d.		2 002	-10,22
18.	Opatów	wielkopolskie	wieś (gm. Łęka Op.)	1 182	b. d.		1 252	5,92
19.	Opawica	opolskie	wieś (gm. Głubczyce)	203	128		118	-41,87
20.	Pobiedna	dolnośląskie	wieś (gm. Leśna)	1 212	1 322		1 322	9,08
21.	Prószków	opolskie	miasto	b. d.	b. d.	2 719	2 041	b. d.
22.	Rychtal	wielkopolskie	w. gminna	1 300	b. d.			b. d.
23.	Siechnice	dolnośląskie	miasto	3 699	3 921	3 869	4 340	17,33
24.	Srebrna Góra	dolnośląskie	wieś (gm. Stoszowice)	1 012	b. d.		1 500	48,22
25.	Strzeleczyki	opolskie	w. gminna	2 220	1 760		1 594	-28,20
26.	Sułów	dolnośląskie	wieś (gm. Milicz)	1 201	b. d.			b. d.
27.	Świerzawa	dolnośląskie	miasto	b. d.	b. d.	2 435	2 468	b. d.
28.	Trzebiel	lubuskie	w. gminna	1 043	1 274		1 334	27,90
29.	Trzebina	opolskie	wieś (gm. Lubrza)	837	822		790	-5,62
30.	Uraz	dolnośląskie	wieś (gm. Oborniki Śl.)	725	875		900	24,14
31.	Wąsosz	dolnośląskie	miasto	2 790	2 840	2 800	2 932	5,09
32.	Zasieki	lubuskie	wieś (gm. Brody)	254	244		238	-6,30

Źródło: 1988 r. [Stelmach i in.], 2002 i 2008 – ankiety, 2006 GUS 2008 Miasta w liczbach

Odpowiedzi na pytanie o napływ ludności w badanych miejscowościach wskazują, że w ponad połowie z nich (42%) zjawisko takie występuje.

Najczęściej jest to napływ:

- z innych miast 68,%,
- z gminy i z innych miast 22,7%,
- z zagranicy 9,1% (Strzeleczy w woj. opolskim i Siechnice w woj. dolnośląskim).

Zmiany liczby mieszkańców w badanych miejscowościach to zarówno ubytek, jak i wzrost liczby mieszkańców (tab. 13). Określono zmiany, jakie zaszły w liczbie mieszkańców w przeciągu ostatnich 20 lat, tj. od 1988 r. do 2008 r. Miejscowości, w których przybyło mieszkańców do 15%, jest 8, w przedziale od 15 – 25% są 2 wsie (Trzebiel i Uraz oraz miasto Siechnice), powyżej 25% są 3 wsie: Baranów, Kamieniec Ząbkowicki i Srebrna Góra. Miejscowości, w których nastąpił ubytek do 15%, jest 9, zaś spadek powyżej 25% notuje się w 3 wsiach (Ciechanowice, Opawica, Strzeleczy). Ogólnie można stwierdzić, że wzrost liczby mieszkańców w 20 latach był wyższy aniżeli ubytek.

Tabela 14. Główne funkcje badanych miejscowości

Table 14. Main functions of surveyed localities

Funkcje (liczba miejscowości)	Badane miejscowości (m) – miasto
Mieszkaniowa lub mieszkaniowo-usługowa (10)	Baranów, Brody, Dobroszyce, Miłkowice, Prószków (m), Siechnice (m), Świerzawa (m), Wąsosz (m), Uraz, Zasieki
Usługowa (7)	Brody, Dobroszyce, Prószków (m), Siechnice (m), Świerzawa (m), Trzebiel, Wąsosz (m)
Rolnicza (6)	Kamieniec Ząbkowicki, Miłkowice, Opawica, Sułów, Świerzawa (m), Trzebina
Rolniczo-przemysłowa	Dobromierz, Siechnice (m)
Administracji samorządowej (16)	Baborów (m), Baranów, Bardo (m), Brody, Dobromierz, Dobroszyce, Iłowa (m), Kamieniec Ząbkowicki, Kobyla Góra, Kostomłoty, Korfantów (m), Lututów, Miłkowice, Świerzawa (m), Trzebiel, Wąsosz(m)
Handlowa	Wąsosz (m)
Turystyczno-wypoczynkowa	Srebrna Góra, Kliczków, Bardo (m)

Źródło: ankiety wypełnione przez władze samorządowe

Informacje o funkcjach badanych miejscowości odnoszą się niekiedy nie tylko do danej miejscowości, ale i do całej gminy. Dotyczy to szczególnie funkcji rolniczej i rolniczo-przemysłowej. Niezależnie od statusu miejscowości występowanie funkcji jest związane z położeniem miejscowości w stosunku do większych miast. Widoczne jest to szczególnie w przypadku funkcji mieszkaniowej, np. Prószków k. Opola, Miłkowice niedaleko Legnicy (z połączeniem kolejowym), Siechnice k. Wrocławia czy też Wąsosz przy linii kolejowej między Legnicą a Rawiczem. Część z nich ma charakter wielofunkcyjny (tab. 14), są to m.in. (Siechnice, Brody, Świerzawa, Wąsosz).

3.3. Ruch budowlany, rodzaj oddawanych obiektów, opracowania planistyczne

W 15 badanych gminach wypełniający ankiety uznali, że jest to ruch słaby, co wyraziło się oddaniem przez ostatnie 5 lat od 0 do 10 pojedynczych budynków jednorodzinnych. W 4 gminach wybudowano obiekt handlowy lub handlowo-usługowy oraz jeden budynek gospodarczy.

W obszarze słabego ruchu budowlanego znalazły się miasta: Baborów (ponad 3 tys. mieszkańców) z oddanymi w ciągu 5 lat dwoma domami jednorodzinnymi i dwoma innymi obiektami oraz Świerzawa (ok. 2,5 tys. mieszkańców), w której oddano 5 domów jednorodzinnych i 2 inne (nie określono jakie). W tym przypadku dane dotyczą liczby oddanych obiektów na terenie miasta

Ruch budowlany na poziomie średnim wskazano w 10 gminach. Oddano od 3 do 32 głównie pojedynczych budynków mieszkalnych oraz od 7 do 40 innych obiektów handlowo-usługowych lub gospodarczych. W obszarze średniego ruchu budowlanego jest miasto Iłowa w woj. lubuskim, w którym choć wypełniający ankietę określili ruch jako średni, oddano 110 budynków jednorodzinnych (zespoły lub pojedyncze budynki) oraz 70 innych, głównie usługowych. W grupie tej są także wsie, np. Kamieniec Żąbkowicki z 18 domami jednorodzinnymi i 11 innymi obiektami, Miłkowie z 12 domami jednorodzinnymi zbudowanymi dla gminy.

Znaczny ruch budowlany wskazano w 5 przypadkach, w trzech spośród nich nie podano zarówno rodzaju, jak i liczby oddawanych obiektów, w dwóch pozostałych oddano od 10 do 50 pojedynczych domów jednorodzinnych oraz od 5 do 10 obiektów handlowo-usługowych. W grupie tej znalazło się miasto Wąsosz w woj. dolnośląskim z 10 domami jednorodzinnymi i 10 obiektami handlowo-usługowymi.

Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania jest opracowane we wszystkich z badanych gmin. Natomiast plany zagospodarowania przestrzennego są opracowane jedynie we fragmentach miejscowości przewidzianych do zabudowy, przeważnie jednorodzinnej.

3.4. Czynniki sprzyjające rozwojowi miejscowości

Czynniki rozwoju miejscowości, a także gminy, na obszarze której miejscowość jest położona, uporządkowano według najczęściej zaznaczonej w ankiecie odpowiedzi:

- atrakcyjne środowisko przyrodnicze – 29,
- zabytki – 11,
- atrakcje turystyczne i wypoczynkowe – 7,
- przejście graniczne – 7,
- miejsca kultu religijnego – 3,
- inne (nieokreślona liczba).

Wśród innych czynników wymieniano: istnienie lokalnego ośrodka handlowo-usługowego (miasto Świerzawa), położenie z dala od dużych aglomeracji miejskich (miasto Baborów), atrakcyjna lokalizacja ze względu na węzeł kolejowy (osiedle Miłkowie), położenie nad rzeką Odrą – port oraz aktywną społeczność lokalną (wieś Uraz), dogodny transport ze względu na pobliską autostradę i drogę krajową (wieś Kostomłoty), przemysł – huty szkła i unikalne na miarę krajową wyroby ze szkła (miasto Iłowa).

W trzech przypadkach wskazano na miejsca kultu religijnego – jako czynnika sprzyjającego rozwojowi miejscowości: Kobyła Góra, Baborów (m) i Bardo (m). Jednak tylko miasto Bardo w woj. dolnośląskim z sanktuarium maryjnym jest obecnie miejscem, do którego przybywają pątnicy.

W 17 miejscowościach są kościoły, kaplice lub zabytkowe cmentarze z XIV–XVIII w., których nie zaliczono w ankiecie do czynników sprzyjających rozwojowi miejscowości lub gminy.

3.5. Utrata lub uzyskanie praw miejskich

Objęte badaniami 32 miejscowości, wśród których są 24 wsie i 8 miasteczek, nie stanowią jednorodnego zbioru z punktu widzenia utraty i odzyskiwania oraz okresu utrzymania praw miejskich.

3.5.1. Miejscowości o statusie wsi

- Wśród 24 wsi wyróżnia się następujące grupy pod względem długości stażu miejskiego:
- 4 nie miały udokumentowanych praw miejskich w przeszłości lub miały je bardzo krótko; są to Kamieniec Żąbkowicki, Kliczków i Miłkowice z woj. dolnośląskiego oraz Trzebina z woj. opolskiego;
 - 11 utraciło te prawa przed 1939 r. i nie odzyskało ich ponownie; należą do nich Ciechanowice, Kostomłoty i Pobiedna z woj. dolnośląskiego; Opawica i Strzeleczyki z woj., opolskiego; Baranów, Dubin, Kobyła Góra, Opatów i Rychtal z woj. wielkopolskiego oraz Lututów z woj. łódzkiego. Miejscowości te położone na terenach niegdyś bogatych w surowce naturalne lub na szlakach handlowych powstawały i rozwijały się pod wpływem przemysłu wydobywczego i wymiany handlowej z sąsiadami. Utrata praw miejskich była wynikiem wyeksploatowania złóż i upadku górnictwa, a także plag (chorób) i wojen.
 - 9 utraciło prawa miejskie w 1945 r. i nie odzyskało ich do 2008 r.; są to: Chełmsko Śląskie, Dobromierz, Dobroszyce, Srebrna Góra, Sułów i Uraz z woj. dolnośląskiego oraz Brody, Trzebiel i Zasięki z woj. lubuskiego. Ta grupa miejscowości jest charakterystyczna dla przyjętego do badań regionu Polski. Tworzą ją miejscowości położone w woj.: dolnośląskim i lubuskim. Mimo że wiele z nich otrzymywało prawa miejskie w wieku XIII, XIV lub XV, do końca 2008 r. ich nie odzyskało. Miejscowości, które utraciły prawa miejskie w 1945 r., wyszły z działań wojennych ze zniszczoną substancją mieszkaniową i zabudową administracyjną (w wyniku działań wojennych lub bezpośrednio po wojnie), ze znacznym ubytkiem ludności zamieszkującej te tereny od pokoleń spowodowanym wysiedleniami ludności pochodzenia niemieckiego oraz przerywaną ciągłością kulturową i społeczną. Proces zasiedlania Ziemi Odzyskanych repatriantami z Kresów Wschodnich, a także osiedlania się na nich ludności z centralnej Polski wiązał się z długotrwałą adaptacją do nowych warunków napływowej ludności. Stabilizacji nie sprzyjała sytuacja polityczna po 1945 r. Dopiero urodzeni pod koniec XX w. (lata 80.) mogą być lokalnymi patriotami. Degradacja wielu miejscowości, szczególnie tych które utraciły prawa miejskie po 1945 r., jest tak znaczna, że nie stanowią one atrakcyjnego miejsca zamieszkania dla młodego i średniego pokolenia tam urodzonych, a dodatkowo brak miejsc pracy nie sprzyja wiązaniu przyszłości z tym miejscem.

W wielu miejscowościach, obecnie o statusie wsi, znajdują się obiekty świadczące o ich dawnej miejskości, przede wszystkim układ ulic, rynek, ratusz lub obiekty zabytkowe kultu

religijnego oraz zabudowania dworskie, które mogłyby stanowić impuls do odbudowania ciągłości kulturowej miejsc i okolic, w których się znajdują.

3.5.2. Miejscowości o statusie miasta

W badanym zbiorze jest ich 8. Spośród nich Baborów położony w woj. opolskim prawie nie utracił ciągłości praw miejskich od drugiej połowy XIII w. Sześć z nich utraciło w przeszłości prawa miejskie, a następnie je odzyskało: w latach 60. Bardo i Hłowa, następnie w latach 80. – Świerzawa i Wąsosz, w 90. – Korfantów a Prószków w 2004 r. Jedna miejscowość, dawna wieś Siechnice z woj. dolnośląskiego otrzymała prawa miejskie w 1997 r., mimo że nie miała tradycji miejskich.

Badane miasta (poza Siechnicami) cechuje posiadanie zabytkowych obiektów kultu religijnego, 5 z nich charakteryzuje się XIX-wiecznym miejskim układem urbanistycznym: kamieniczki otaczające rynek, ratusz, mury miejskie, a w niektórych pozostały także takie obiekty jak: most kamienny, dawny browar, huta szkła, remiza strażacka.

3.6. Silne i słabe strony rozwoju gmin

Większość gmin, w obrębie których są położone badane miejscowości, ma opracowane analizy SWOT wraz z planami i programami rozwoju. Informacje o słabych i silnych stronach gmin, głównie wynikających z ich położenia w odniesieniu do dużych miast, dróg międzynarodowych i krajowych oraz zasobów naturalnych, przedstawiono w tabeli 15. Z analizowanych materiałów (ankiet i uzupełniających informacji) wynikają następujące wnioski:

Do *silnych* stron zaliczyć można:

- bliskie sąsiedztwo z dużymi miastami,
- powiązania kolejowe lub drogowe z regionem,
- bliskość granicy państwowej (z Czechami lub Niemcami),
- walory krajobrazowe i przyrodnicze.

Do *słabych* stron należą:

- słabo rozwinięta baza turystyczno-usługowa i wypoczynkowa,
- niedostatki infrastruktury technicznej,
- niewykorzystanie licznych obiektów zabytkowych,
- mała aktywność społeczności lokalnych.

Szansę rozwoju gmin i miejscowości odnaleźć można w poniższych czynnikach:

- lepszym wykorzystaniu potencjału środowiska przyrodniczego i kulturowego poprzez aktywizację turystyki i tworzenie bazy dla jej rozwoju,
- wspomaganie rolnictwa ekologicznego,
- poprawie wyposażenia w infrastrukturę techniczną,
- opracowywaniu i realizowaniu programów edukacyjnych wzmacniających tożsamość lokalną,
- pozyskiwaniu środków z funduszy UE.

Do istotnych *zagrożeń* rozwoju należy:

- bezrobocie,
- starzenie się ludności,
- konkurencyjność badanych wsi i miasteczek wobec renomowanych uzdrowisk i miejscowości wypoczynkowych regionu.

Tabela 15. Słabe i silne strony rozwoju gmin, na terenie których położone są badane miejscowości
 Table 15. Strong and weak points of development of communities including surveyed localities

Lp.	Miejscowość województwo	Silne strony	Słabe strony
1	2	3	4
1.	Baborów opolskie miasto	Dobre rozwinięte rolnictwo, dobre gleby i warunki klimatyczne, rozwinięta infrastruktura komunalna, dostępność terenów do zainwestowania, małowalnicze krajoobrazy, bliskość granicy czeskiej	Położenie w dość znacznej odległości od: autostrady (50 km), lotniska, dużych ośrodków miejskich, wpływ młodych ludzi do dużych miast
2.	Baranów wielkopolskie wieś	Wodociągi i telefonizacja w 100%, gminne wysypisko śmieci, oczyszczalnię, rozwój budownictwa jednorodzinnego, tereny inwestycyjne stanowiące własność gminy, duży odsetek ludności wykształconej	Niezadawalający stan dróg, niskie klasy gruntów, monokultura w rzemiośle (stolarstwo) – firmy stolarskie uciążliwe: hałas, pyły, dymy
3.	Bardo dolnośląskie miasto	Turystyka	Infrastruktura techniczna
4.	Brody lubuskie wieś	Położenie przy granicy państwa, duża liczba terenów inwestycyjnych, czyste środowisko naturalne, dobra sieć dróg głównych, wysokiej jakości gleby	Brak uzbrojonych działek, niedostatecznie rozwinięta infrastruktura sanitarna
5.	Chełmsko Śląskie dolnośląskie wieś	Położenie przy szlaku komunikacyjnym i granicy z Czechami, dobry stan środowiska przyrodniczego, zasoby surowców, walory krajoobrazowo-przyrodnicze, walory turystyczne, wysokie walory środowiska kulturowego, możliwość rozwoju rolnictwa ekologicznego	Duże bezrobocie, dekapitalizacja zabudowy, mała aktywność społeczność lokalnej, słabo rozwinięta baza noclegowo-gastronomiczna
6.	Ciechanowice dolnośląskie wieś	Atrakcje turystyczne, wysoka jakość infrastruktury społecznej, duża dostępność terenów pod rozwój funkcji gospodarczych, mieszkaniowych i innych	Bezrobocie, niekorzystne zjawiska demograficzne, wady infrastruktury technicznej, niski potencjał ekonomiczny i tempo rozwoju lokalnych podmiotów gospodarczych
7.	Dobromierz dolnośląskie wieś	Brak informacji w ankiecie	
8.	Dobroszyce dolnośląskie wieś	Korzystne położenie gminy (w pobliżu Wrocławia i Oleśnicy), dobry stan środowiska przyrodniczego, rozwinięta infrastruktura techniczna, zasoby terenów pod przyszłe inwestycje, rozwinięta sieć komunikacyjna, dobre warunki do produkcji rolnej	Brak sieci gazowej, rozdrobniona gospodarka rolna, zły stan nawierzchni dróg, brak infrastruktury turystyczno-rekreacyjnej

Tabela 15 cd.
Table 15 cont.

1	2	3	4
9.	Dubin wielkopolskie wieś	Dobre rozwinięte rolnictwo indywidualne, niskie bezrobocie, gmina w pełni zwodociągowana, rozwinięta telekomunikacja	Peryferyjne położenie gminy, brak pełnego skanalizowania sanitarnego gminy, stan dróg niezgodny z normami, niska atrakcyjność inwestycyjna gminy
10.	Iłowa lubuskie miasto	Dostępność terenów inwestycyjnych, rozwój turystyki i dobre położenie przyrodnicze, bliskość autostrady (A-18) Unikalna produkcja (jedyna w kraju i jedna z nielicznych na świecie) szklonego krzemianu sodu i potasu oraz szkła wodnego sodowego i potasowego	Bezrobocie, starzenie się społeczeństwa, niski poziom wód gruntowych
11.	Kamieniec Ząbkowicki dolnośląskie wieś	Dobre warunki dla rozwoju rolnictwa, znaczne zasoby prywatnych użytków rolnych, dobre połączenia komunikacyjne, bliskość granicy, dobra baza dla rozwoju turystyki, uzbrojone tereny pod budownictwo, stabilna społeczność	Zagrożenie powodziowe, bezrobocie, ubogie społeczeństwo, brak programów rozwoju, brak skanalizowania gminy, zły stan dróg, słabo rozwinięta baza hotelowo-gastronomiczna, dekapitalizowane zasoby mieszkaniowe szczególnie w starej części Kamieńca
12.	Kliczków dolnośląskie wieś	Różnorodność gleb, położenie w Borach Dolnośląskich, nad rzeką Kwisą, rozwój agroturystyki, lokalizacja węzła autostradowego, sąsiedztwo poligonu w Świętoszowie	Słabe zaludnienie, ubożenie społeczności lokalnej, duże bezrobocie
13.	Kobyła Góra wielkopolskie wieś	Dobra lokalizacja regionalna, położenie w obszarze chronionego krajobrazu, rozwinięta sieć osadnicza, zwarte kompleksy lasów, znaczne zasoby terenów pod zabudowę jednorodziinną	Proces starzenia się ludności, spadek liczby zawieranych małżeństw i urodzeń, przeludnienie agrarne, duże bezrobocie
14.	Korfanów opolskie miasto	Tereny zalesione w północnej części gminy, Bory Niemodlińskie – obecnie obszar Borów to największy kompleks leśny w zachodniej części górnej Odry obejmujący powierzchnię 480 km ² cennych przyrodniczo lasów będących pozostałością dawnej Przesieki Śląskiej, z wciąż jeszcze zachowanymi fragmentami typowych dla polskiego nizu lasów mieszanych i liściastych.	Brak dróg tranzytowych, słabe grunty
15.	Kostomłoty dolnośląskie wieś	Wyznaczone strefy przemysłowe, gęby wysokiej klasy, rozwinięty układ drogowy	Mało wykwalifikowana siła robocza, brak dostępu do sieci gazowej, niedobór wody dla celów produkcji przemysłowej
16.	Lututów łódzkie wieś	Dobre położenie, stan dróg, kanalizacja sanitarna, wodociągi	Duża odległość od wielkich ośrodków miejskich, brak rzek i lasów

Tabela 15 cd.
Table 15 cont.

1	2	3	4
17.	Milkowice dolnośląskie wieś (osiedle)	Występowanie terenów inwestycyjnych, bliskość dużych miast Legnicy, Lubina, bliskość węzłów komunikacyjnych (drogi krajowe nr 3 i 94, węzeł kolejowy Węgliniec – Wrocław	Niski stopień zalesienia, słaba jakość dróg, zły stan techniczny niektórych budynków
18.	Opatów wielkopolskie wieś	Położenie przy drodze krajowej nr 11, przewidywana lokalizacja S-11, tor kolejowy Poznań-Katowice, zagłębienie meblowe, małe bezrobocie, położenie w krajobrazie chronionym	Brak pełnej kanalizacji i gazyfikacji
19.	Opawica opolskie wieś	Modernizacja rolnictwa, położenie na granicy polsko-czeskiej, druga część wsi leży po stronie czeskiej	Nie dotyczy
20.	Pobiedna dolnośląskie wieś	Możliwość rozwoju turystyki	Inwestycje przemysłowe
21.	Prószków opolskie miasto	Atrakcyjne położenie geograficzne w pobliżu stolicy Wrocławia i Opola, dobry stan środowiska, przyrodniczego, rezerwaty	Brak obwodnicy, brak zjazdu na autostradę A-4, złe drogi, niekorzystne prognozy demograficzne
22.	Rychtal wielkopolskie wieś	Nieskażone gleby, tereny atrakcyjne dla rozwoju turystyki, liczne zabytki i dobry stan obiektów sakralnych, pełna telefonizacja i wodociąg	Brak sieci kanalizacyjnej, rolniczy profil gminy, niekorzystne położenie komunikacyjne, zanieczyszczone środowisko – większość gospodarstw opalana węglem, brak sieci gazowej, wysokie bezrobocie na wsi, niekorzystna struktura obszarowa gospodarstw, starzenie się społeczeństwa, przeludnienie agrarne, niska świadomość ekologiczna mieszkańców
23.	Siechnice dolnośląskie miasto	Układ przestrzenny, komunikacja samochodowa, autobusowa i kolejowa, tereny rekreacyjne w obszarach Odry i Olawy	Ograniczenie rozwoju gminy ze względu na ujęcia wody pitnej dla miasta Wrocławia, projektowana linia energetyczna 400 kV, zagrożenie powodziowe
24.	Srebrna Góra dolnośląskie wieś	Potencjał ludzki, atrakcyjne położenie, plenerowa wystawa broni ciężkiej z okresu II wojny światowej, turystyka	Brak infrastruktury

Tabela 15 cd.
Table 15 cont.

25.	Strzeleczki opolskie wieś	Korzystne położenie przy autostradzie (A-4), racjonalna sieć placówek oświatowych, niskie zadłużenie gminy, zasoby leśne – Bory Niemodlińskie, zespół pałacowo-parkowy z zamkiem w Mszanej, znaczne tereny inwestycyjne w Dobrej	Brak kanalizacji, brak obwodnicy miejscowości, niedostateczne zagospodarowanie w bazę noclegową i w gospodarstwa agroturystyczne, brak miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego
26.	Sułów dolnośląskie wieś	Atrakcyjne środowisko przyrodnicze, czyste powietrze, ekologiczna gospodarka, zasoby ludzkie	Brak przedsiębiorstw i zakładów pracy, bardzo niskie dochody mieszkańców
27.	Świerzawa dolnośląskie miasto	Agroturystyka, gospodarstwa agroturystyczne	Rozwój przemysłu
28.	Trzebieł lubuskie wieś	Brak informacji w ankiecie	
29.	Trzebina opolskie wieś	Dobre środowisko przyrodnicze, walory krajobrazowe – Park Krajobrazowy – Góry Opawskie, udokumentowane zasoby surowcowe , dobre warunki do produkcji rolnej, dodatni przyrost naturalny, wartościowe zasoby kulturowe m.in. wsi Trzebina	Niski poziom uzbrojenia technicznego, obszar najwyższej ochrony (basenu sarmackiego) ogranicza zagospodarowanie terenu, zły stan wód powierzchniowych (rzeka Pródnik) , zagrożenie powodziowe, wysoki udział zatrudnienia w rolnictwie, brak miejsc pracy, ujemny bilans ludnościowy, niski udział zabudowy po 1945 r.
30.	Uraz dolnośląskie wieś	Bliskość aglomeracji Wrocławia	Brak kanalizacji, zła jakość dróg
31.	Wąsosz dolnośląskie miasto	Zabytki o charakterze regionalnym i ponadregionalnym, mało da i mobilna społeczność, znaczne rezerwy potencjalnych terenów inwestycyjnych, preferencje podatkowe dla przedsiębiorców	Mała liczba ludności i niewielkie jednostki osadnicze, niedostateczna oferta turystyczno-handlowa i gastronomiczna, niewielka liczba zakładów przemysłowych
32.	Zasieki lubuskie wieś	Położenie przy granicy, duża liczba terenów inwestycyjnych, czyste środowisko naturalne, dobra sieć dróg głównych, wysokiej jakości gleby	Brak uzbrojonych działek, niedostatecznie rozwinięta infrastruktura sanitarna

Źródło: Informacje z urzędów gmin podane w ankietach

3.7. Podsumowanie badań ankietowych

Badania przeprowadzone na próbie 32 miejscowości, które przechodziły procesy przekształceń miasto-wieś i wieś-miasto, wskazują z jednej strony na przemiany, jakie nastąpiły w zakresie funkcji miejscowości pod wpływem stabilizacji sytuacji społeczno-gospodarczej, z drugiej – wskazują na konieczność „wydobycia” bogactwa kulturowych wartości obszaru i ich utrwalenie. Jednakże bez strategii rozwoju i programów o stabilnym źródle finansowania trudno będzie korzystać z potencjału wartości, jakimi obszar ten dysponuje.

Miejscowości i gminy objęte badaniami charakteryzują się dużym udziałem starej zabudowy i należą do słabszych w kraju pod względem nasilenia ruchu budowlanego.

W większości wiejskich gmin tego obszaru w latach 1989–2000 budowano od 0–2 mieszkań/1000 ludności. W niewielu gminach położonych w pobliżu takich miast jak: Głogów, Lubin, Legnica, Bolesławiec (woj. dolnośląskie) i Ostrzeszów (woj. wielkopolskie), od 2,1–4,0 mieszkań/1000 ludności, a w gminach przylegających do Wrocławia (zwłaszcza od strony północno-wschodniej) – od 4,1–10,2 mieszkań/1000 ludności.

Na tych obszarach zaledwie ok. 5% mieszkań pochodzi z lat 1989–2000, tj. całe lubuskie, dolnośląskie, opolskie z wyjątkiem okolic największych tam położonych ośrodków miejskich. Przylegająca do woj. dolnośląskiego część obszaru wielkopolskiego i łódzkiego charakteryzuje się większym, bo w granicach 5–10%, a także 10,1–20% mieszkań nowych [Gałązka 2005].

Oznacza to, że ruch budowlany we wsiach i zdegradowanych miasteczkach będący miarą rozwoju tych obszarów koncentruje się głównie wokół miast średnich i dużych oraz podlega nasilającym się procesom suburbanizacji na potrzeby rozwoju miast większych. Zjawisku towarzyszą zmiany w strukturze ludności i przekształcenia funkcji, jaką dotychczas te miejscowości pełniły. Najczęściej następuje zmiana funkcji rolniczej na mieszkaniową i usługową. Wskazują na to badania ankietowe, w których wielokrotnie podkreślano konieczność przygotowania terenów pod inwestycje, z którymi władze lokalne wiążą szansę rozwoju gminy bądź miejscowości [Kuriata 2002]. Sprzyjać takim procesom może ustawodawstwo w zakresie odrolnienia gruntów rolnych w granicach miast [Zaniewska i Berek 2006].

Z informacji w ankietach poszerzonych o dane z innych źródeł wynika, że w badanych miejscowościach o statusie wsi, które utraciły prawa miejskie, znajdują się liczne zabytki: kościoły, kaplice, dwory, wieże miejskie i ratusze oraz ślady miejskich układów urbanistycznych, które mogą być podstawą rozwoju funkcji turystycznej. Równocześnie szereg tych miejscowości położonych jest w ekologicznie czystym środowisku i pięknym krajobrazie, co podkreślają respondenci ankiet. Wydaje się że władze samorządowe tych miejscowości lub gmin jednak nie doceniają znaczenia wartości kulturowych, wiążąc szansę ich rozwoju głównie ze środowiskiem przyrodniczym. Znamienne jest również to, że mimo szans na pozyskanie środków z UE na rozwój miast władze badanych dawnych miasteczek (obecnie wsi) nie czynią próby odzyskania praw miejskich. Może to wynikać z kilku przesłanek:

- korzystniejszych dla ludności podatków lokalnych,
- małej liczby ludności (tylko Dobroszyce, Chełmsko Śląskie i Kamieniec Ząbkowicki przekroczyły 2000 mieszkańców),
- słabej identyfikacji z miejską tożsamością miejscowości.

Szansą rozwoju wielu z badanych miejscowości (o statusie miasta lub wsi) jest dogodnie połączenie z innymi większymi miastami: linie kolejowe, autostrady, drogi wojewódzkie. Ten czynnik może być sprawczy w aktywności poszukiwania miejsca na rynku pracy (w wielu ankietach wskazywano na bezrobocie) przy zachowaniu dotychczasowego miejsca zamieszkania i bez konieczności zmiany formalnego statusu miejscowości [Gzell 2006, Rabsztyn 2006].

4. Studia krajobrazowe badanych miejscowości

4.1. Rynki jako element podkreślający urbanistyczne tradycje jednostek osadniczych

Rynki małomiejskie odgrywają istotną rolę w krajobrazie kulturowym, można je uznać za element krystalizujący danego założenia urbanistycznego [Wejchert 1997, Dąbrowska-Budziło 2002]. Rynek był i jest nadal głównym wyznacznikiem układu małych miasteczek lub wsi o tradycjach miejskich, a zabudowa pierzei i rozchodzących się z niego uliczek stanowią elementy do dzisiaj wyraźnie widoczne (tab. 16). Rynek w małych miastach można uznać za wnętrze proste z wyróżnieniem na centralne lub szerokie w zależności od kształtu oraz przy większych założeniach wydzielając w nim wnętrza sprzężone. Omawiane rynki stanowiły place kształtem zbliżone do kwadratu albo wydłużone i otoczone zwartą zabudową. Kamieniczki w pierzejach przeważnie były parterowe lub jednopiętrowe, ustawione szczytowo, czasem kalenicowo. Na środku rynku, nawet w małych miasteczkach bywał ratusz, wyróżniający się spośród zabudowy wielkością, a niekiedy wieżą. Ze względu na ukształtowanie terenu spotyka się w wielu miejscowościach dość znaczne różnice wysokości poszczególnych pierzei rynku. Dzięki temu z każdego punktu można objąć wzrokiem cały rynek, co daje efekt zamkniętego wnętrza krajobrazowego. Z naroży rynku wychodzą uliczki, pierwotnie co najmniej cztery, z których po latach niektóre zanikły, inne zamieniły się na trakty o dużym natężeniu ruchu, co spowodowało zachwianie równowagi przestrzennego pierwotnego układu miasta. Należy zauważyć, że ówczesni urbaniści dbali o zachowanie perspektywicznego zamknięcia uliczek. Przeważnie były to kościoły, w większych założeniach bramy miejskie, ogólnie obiekty stanowiące dominanty miasteczek [Gzell 1996, Eysymontt 2009].

4.1.1. Powiązania przestrzenne i krajobrazowe małomiejskiego rynku z kościołem

Wzajemne relacje rynku i kościoła jednego lub dwóch w małym mieście rzutują na cały krajobraz kulturowy miejscowości. W małych miastach był zwykle jeden kościół, na terenach zachodnich kraju – dwa kościoły, ewangelicki i katolicki, przy czym po wojnie przy większej liczbie katolików, jeden obiekt był kościołem parafialnym, drugi zwykle pełnił rolę filialnego. Pod względem krajobrazu kościół przeważnie tworzy dominantę wertykalną, górującą nad całą zabudową miasteczka (tab. 17 i 18). Można wyróżnić kilka przypadków połączeń przestrzennych kościoła z rynkiem:

- bezpośrednie sąsiedztwo ze wspólną granicą na długości pierzei, wówczas powstaje wspólne wnętrze krajobrazowe rynku z placem przykościelnym; przykłady takiego powiązania spotyka się w Strupinie, Cieszkowie (przy kościele ewangelickim), w Brzegu Dolnym,

Urazie i na Psim Polu; w tej grupie spotyka się także przypadki kościoła ulokowanego pośrodku rynku, np. w Kostomłotach;

- sąsiedztwo bliskie, plac kościelny styka się z rynkiem na krótkim odcinku, kościół jest usytuowany względem rynku po przekątnej, jest to układ bardzo często spotykany nie tylko w małych miasteczkach; ale i w większych; z obszaru badań są to miejscowości: Baranów i Baranów Osiedle–Murator, Prusice i Kobyla Góra;
- powiązanie osi widokowej, występuje wówczas, gdy kościół jest widoczny z rynku, przeważnie poprzez uliczkę wychodzącą z rynku, która „zamknięta” jest bryłą kościoła; wymienić można tu Chełmsko Śląskie, Cieszków (przy kościele katolickim), Lewin Kłodzki, Lututów, Sulików, Srebrną Górę (przy kościele katolickim) oraz Zawidów (z dwoma kościołami).

Tabela 16. Schematyczne zestawienie cech badanych rynków

Table 16. Chart of characteristic features of market squares in considered localities

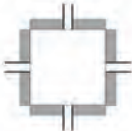

Lp.	Schemat graficzny	Typ	Przykłady
1	2	3	4
1a.		Kształt placu: regularny	Cieszków, Baranów i Baranów Osiedle -Murator, Dobroszyce
1b.		Kształt placu: nieregularny	Sulików, Psie Pole, Kostomłoty
2a.		Zabudowa: Zwarte pierzeje	Baranów, Lututów, Dobromierz
2b.		Zabudowa: śródrynkowa (ratusz, kościół, kiosk)	Dobromierz, Prusice,
3a.		Układ urbanistyczny: Ulice wychodzące prostopadle	Zawidów, Lewin Kłodzki
3b.		Układ urbanistyczny: Ulice wychodzące ukośnie	Kobyla Góra

Tabela 16 cd.
Table 16 cont.

1	2	3	4
4a.		Zagospodarowanie zieleni: Układ regularny	Prusice, Lewin Kłodzki
4b.		Zagospodarowanie zieleni: Układ nieregularny	Sulików, Zawidów
5.		Mała architektura (pomniki, studnie, przystanki)	Lututów

Źródło: opracowanie własne Z. Borcz i I. Niedźwiecka-Filipiak

Tabela 17. Schemat przestrzennego powiązania kościoła z rynkiem w badanych miejscowościach
Table 17. Chart of spatial relation of church with market square in considered localities

Lp.	Schemat graficzny	Typ	Przykłady
1a.		Kościół w pierzei rynku – jedno wewnątrz	Przykłady Cieszków (b. kościół ewangelicki)
1b.		Kościół w pierzei rynku – jedno wewnątrz	Baranów, Prusice, Kobyła Góra
2.		Rynek i plac kościelny w bezpośrednim sąsiedztwie	Strupina, Lututów
3.		Kościół jeden lub dwa poza rynkiem w zasięgu wzroku	Chełmsko Śląskie, Zawidów

Źródło: opracowanie własne Z. Borcz i I. Niedźwiecka-Filipiak

Tabela 18. Zestawienie urbanistycznych cech rynków w badanych miejscowościach
Table 18. The list of urban features of market squares in considered localities

Lp.	Miejscowość	Typ miejscowości	Rynek wymiary [m x m]	Zabudowa pierzei	Obiekty w rynku	Lokalizacja kościoła
1.	Baranów	Wieś gminna	105 x 80	P	R, I, Z	S
2.	Baranów osiedle	jw.	96 x 88	C	brak	S
3.	Chełmsko Śląskie	Wieś sołecka	84 x 65	P	Z	W
4.	Cieszków	wieś gminna	80 x 77	P	Z	S i W
5.	Dobromierz	wieś gminna	90 x 64	P	R	W
6.	Dobroszyce	wieś gminna	100 x 80	P	Z	
7.	Kostomłoty	wieś gminna	110–150 x 70	C	R	S
8.	Lewin Kłodzki	wieś gminna	100 x 67	P	P, Z	W
9.	Lututów	wieś gminna	125 x 85-95	P	P, Z	W
10.	Prusice	miasto	88 x 83	C	R, Z	W
11.	Psie Pole Wrocław	miasto	120 x 50–5	C	Z, I	S
12.	Srebrna Góra	wieś sołecka	50 x 40	C	Z, I	S i W
13.	Siechnice	miasto	nieokreślone	brak		S
14.	Strupina	wieś sołecka	82 x 60	C	Z	S
15.	Sulików	wieś gminna	95 x 55	C	P, Z	W
16.	Sułów	wieś sołecka	87 x 37-50	P	Z	
17.	Uraz	wieś sołecka	130 x 50	C	Z	S
18.	Zawidów	miasto	95 x 55	P	Z, I	W i W

Legenda:

Zabudowa pierzei: P – pełna, C – częściowa;

Obiekty w rynku: K – kościół, R – ratusz, Z – zieleń, P – pomnik; I – inne (przystanek autobusowy, kiosk)

Lokalizacja kościoła – bezpośrednie sąsiedztwo przy rynku, W – na osi widokowej

Źródło: opracowanie własne Borcz

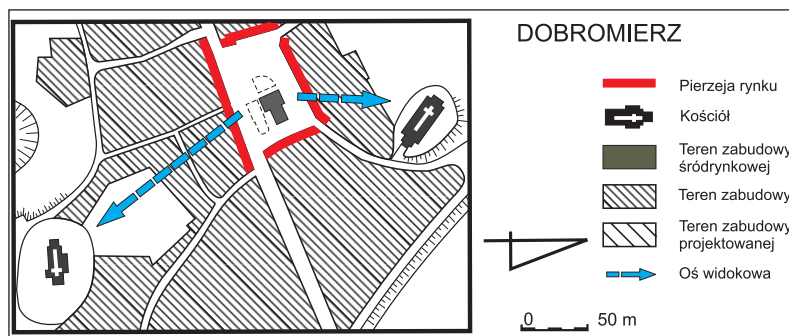
4.1.2. Rynki w miejscowościach podgórskich

Szczególnie cenne krajobrazowo są miasteczka podgórskie, ze swoimi rynkami położonymi na znacznie zróżnicowanym terenie. Należą do nich na badanym obszarze: Sulików i Zawidów leżące na Pogórzu Izerskim, Dobromierz na Pogórzu Bolkowskim, Chełmsko Śląskie w Kotlinie Kamiennogórskiej, Lewin Kłodzki na Wzgórzach Lewińskich oraz Srebrna Góra w Górach Sowich. Mimo odmiennych losów i różnych warunków lokalnych cechują je dobrze zachowane rynki tworzące centra układów urbanistycznych.

Dobromierz

Przykładem dobrze zachowanego układu urbanistycznego jest Dobromierz (pierwotnie nazywany Wysoką Górą) – było miasteczko, obecnie wieś, pięknie położone pomiędzy Pogórzem Bolkowskim i Obniżeniem Podsudeckim, nad rzeką Strzegomką, u podnóża góry

Wieżycy. W bezpośrednim sąsiedztwie miasteczka zbudowano na rzece w latach 90. XX w. zaporę, przy której powstał zbiornik o powierzchni ponad 100 ha, zwany Jezierzem Dobromierskim. Ze względu na jego funkcję jako zbiornika wody pitnej dla Wałbrzycha nie może być wykorzystywany turystycznie. Na Wieżycy zachowała się dziewiętnastowieczna wieża widokowa. Dobromierz otrzymał prawa miejskie w 1403 r. od króla czeskiego Wacława IV, przez wiele lat pozostawał małym miasteczkiem bez murów obronnych, głównie z drewnianą zabudową. W 1475 r. pod Dobromierzem miała miejsce bitwa pomiędzy wojskami pruskimi pod wodzą Fryderyka II i koalicją lotaryńsko-saksońską, znana pod nazwą bitwy pod Wysoką Górą. Miasteczko niszczone przez liczne pożary, przemarsze wojsk, odbudowywało się w XIX w. i od tego czasu już powstawały domy murowane; z tego okresu pochodzi kościół, początkowo ewangelicki i obecnie katolicki [Staffa 2005].

Ryc. 19. Plan rynku i przyległych ulic w Dobromierzu
 Fig. 19. Plan of market square and adjacent streets in Dobromierz

Fot. 16. Pierzeja rynku w Dobromierzu
 Phot. 16. The market square frontage in Dobromierz

Dzisiejszy Dobromierz odznacza się dobrze zagospodarowanym rynkiem i przyległymi uliczkami (ryc. 19 i fot. 16). Pośrodku rynku znajduje się okazały ratusz z 1908 r., a przy nim zieleniec z grupą drzew. Zabudowa pierzei wokół rynku utrzymana jest w jednakowym gabarycie, domy są dwukondygnacyjne, ustawione kalenicowo. Ze względu na pochyłość pierzei, wzdłuż uliczek przy rynku, prowadzone są stopnie z ukwieconymi murkami. W panoramie miasta widoczne są dwa kościoły, wieża widokowa i w tle pasmo gór (fot. 17).

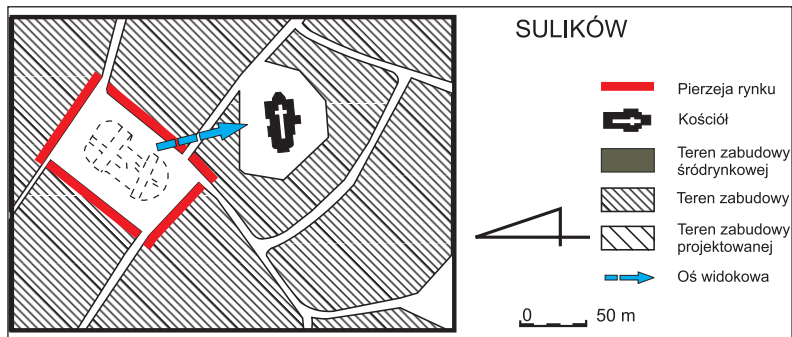
Fot. 17. Widok z rynku na kościół w Dobromierzu
Phot. 17. View to the church from the market square in Dobromierz

Sulików

Podobnym przykładem miasteczka, które utraciło prawa miejskie i obecnie pod względem administracyjnym zostało wsią, jest Sulików. Miejscowość powstała jako osada w Górnych Łużycach, okresowo przechodziła we władanie Prus i Czech. Prawa miejskie otrzymał Sulików od Wacława I w 1230 r.; jako małe miasteczko był własnością prywatną. Nie omijały go wojny, grabieże, pożary, a w 1464 r. zaraza. Sulików rozwijał się dzięki handlowi i produkcji tkackiej, a w XVII w. odkryto źródła lecznicze, co przyczyniło się do powstania kurortu. W 1945 r. Sulików utracił prawa miejskie i nie odzyskał ich do dziś.

W Sulikowie zachował się układ centralnego rynku i sieć uliczek (ryc. 20, fot. 18, 19). Niestety, zabudowa była głównie drewniana i ulegała pożarom, ostatni miał miejsce w 1952 r. i zniszczył zabytkowe domy wokół rynku. Pozostały oryginalne dwa budynki o konstrukcji szachulcowej, ustawione szczytowo z podcieniami i wysokim dachem. Rynek jest niewielki, pośrodku skwer z grupą drzew i pomnikiem w formie głazu. Pierzeje nie są w pełni zabudowane,

istnieją luki, jedną pierzeję stanowi współczesna zabudowa w postaci bloku mieszkalnego. Wprawdzie zachowana została wysokość dostosowana do starej zabudowy, jednak forma jest zdecydowanie obca. Obok rynku są dwa kościoły, parafialny z XIV w., przebudowany w XVI, oraz kaplica – dawny kościół katolicki, obydwa obiekty mają wieże [Czerwiński 1999].

Ryc. 20. Plan rynku i przyległych ulic w Sulikowie
 Fig. 20. Plan of the market square and adjacent streets in Sulików

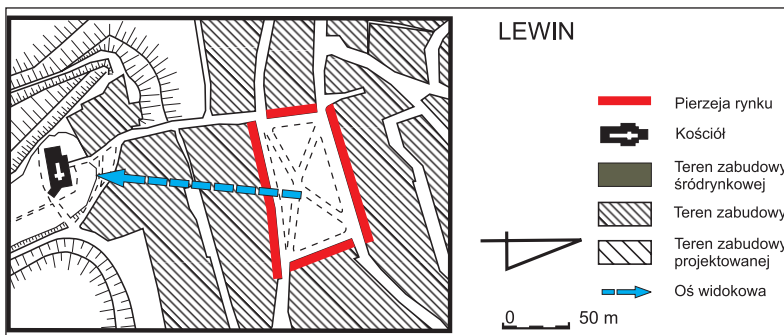
Fot. 18. Zabudowa pierzei rynku w Sulikowie
 Phot. 18. The market square frontage in Sulików

Fot. 19. Zabytkowe domy przy rynku w Sulikowie
 Phot. 19. Historic houses at market square in Sulików

Lewin Kłodzki

Osada z XIII w. uzyskała prawa miejskie w pierwszej połowie XV w. Mieszkańcy poza rolnictwem trudnili się tkactwem i handlem płótnem. W miasteczku zachował się układ urbanistyczny z rynkiem w kształcie prostokąta, położonym na wyraźnym spadku terenu (ryc. 21, fot. 20). Zabudowa pierzei prawie pełna, z kamieniczkami z XVIII w., spośród których jedna o charakterze pałacu. Do kościoła prowadzi droga bezpośrednio z rynku. W niższej części rynku kamienna figura św. Jana Nepomucena (fot. 21). Z placu przed kościołem roztacza się widok na całe miasteczko i wiadukt kolejowy o wysokości 27 m i długości 120 m przecinający dolinę.

Ryc. 21. Plan Lewina Kłodzkiego, rynku i kościoła na wzgórzu
 Fig. 21. Plan of the market square and church on the hill in Lewin Kłodzki

Fot. 20. Zabudowa pierzei rynku w Lewinie Kłodzkim
Phot. 20. The market square frontage in Lewin Kłodzki

Fot. 21. Odrestaurowana figura
św. Jana Nepomucena na rynku
w Lewinie Kłodzkim
Phot. 21. The renovated St. John
monument at the market square
in Lewin Kłodzki

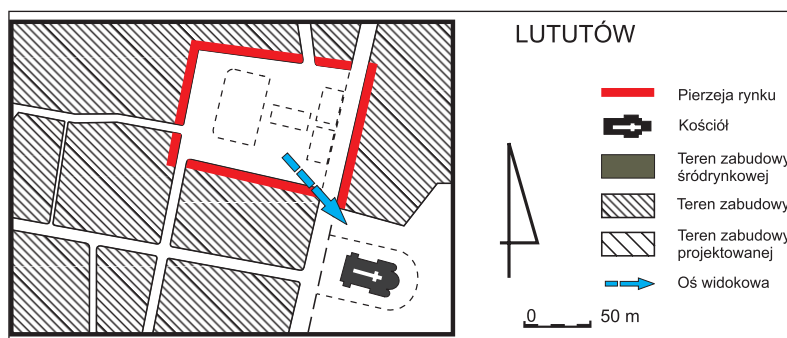
4.1.3. Rynki w miejscowościach nizinnych

Znaczna liczba byłych miasteczek z zachowanym rynkiem położona jest na obszarach nizinnych, wymienić można tu miejscowości, które obecnie są wsiami: Baranów wraz z oddzielnym osiedlem Baranów-Murator, Cieszków, Dobroszyce, Kostomłoty, Lututów, Sułów i Uraz. Na terenie nizinnym leżą też Prusice, które ponownie otrzymały prawa miejskie w 2000 r. oraz dawne miasteczko Psie Pole włączone w 1928 r. do Wrocławia.

Jako charakterystyczne przykłady rynków w byłych miasteczkach, a obecnie wsiach gminnych wymienić można Kostomłoty, Cieszków i Lututów.

Lututów

Odmienny nieco od rynków dolnośląskich charakter ma rynek w Lututowie. Lututów leży w powiecie wierszowskim, graniczącym z woj. opolskim, na starym szlaku z Sieradza do Wrocławia. Historia Lututowa sięga początków XV w., w 1405 r. osada otrzymała prawa miejskie, a w 1407 król Władysław Jagiełło wydał miastu zezwolenie na cotygodniowe targi. W 1520 r. wzniesiono drewniany kościół, cała zabudowa miasteczka była również drewniana, co przyczyniało się do częstych pożarów. W XVII w. obserwuje się upadek miasta w wyniku wojen, zarazy, stacjonowania wojsk itp. Na skutek niepomyślnych sytuacji Lututów utracił prawa miejskie, zmienił przynależność państwową, w 1793 po II zaborze był we władaniu pruskim, a po 1815 wszedł do Królestwa Polskiego. W 1843 r. odzyskał prawa miejskie, a w 1867 ponownie je utracił nakazem carskim. W czasie II wojny miasto należało do Rzeszy. Rynek był stale najważniejszym elementem miasta, ze swoim zagospodarowaniem i zabudową. Już w 1843 r. warunkiem odzyskania praw miejskich było wybudowanie przez mieszkańców murowanego ratusza (ryc. 22, fot. 22, 23). W XIX w. wykonano plan regulacyjny miasta, ulic i rynku, który powiększono. W 1921 r. wzniesiono na rynku duży budynek remizy straży pożarnej, z wysokim czterospadowym dachem, który jeszcze długo stanowił główny element rynku, z dawnych czasów pozostały dwie studnie. Budynek rozebrano w latach 90. XX w. Na rynku zmieniono wówczas bruk na nawierzchnię asfaltową, urządzono parkingi i przystanek autobusowy, wprowadzono zielen, drzewa i krzewy. Na skwerach postawiono dwa pomniki – 600-lecia Lututowa oraz poświęcony pamięci poległych mieszkańców. Zieleń na rynku jest dobrze utrzymana, wraz z małą architekturą tworzy spójną całość. Kościół mieści się bardzo blisko rynku, przy sąsiedniej ulicy i góruje nad niską zabudową miasteczka.

Ryc. 22. Plan rynku i przyległych ulic w Lututowie
Fig. 22. Plan of the market square and adjacent streets in Lututów

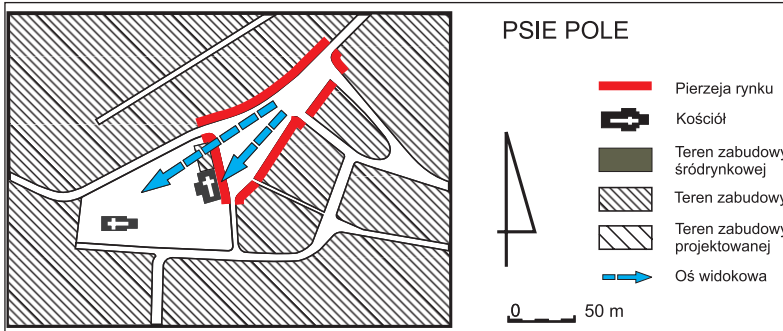
Fot. 22. Widok kościoła z rynku w Lututowie
Phot. 22. View to the church from the market square in Lututów

Fot. 23. Przystanek autobusowy na rynku w Lututowie
Phot. 23. The bus stop on the market square in Lututów

Psie Pole (omówiono w rozdziale 2.1.2)

Jest od 1928 r. osiedlem w granicach Wrocławia. Zachował się rynek o dość nieregularnym kształcie, jednak o zwartej zabudowie pierzei (ryc. 23, fot. 24). W sąsiedztwie rynku znajduje się teren należący do parafii katolickiej, z kościołem i dawną salą widowiskową zaadaptowaną również na kościół, na tym terenie wśród zieleni ustawionych jest kilka figur i fragmentów rozebranego kościoła ewangelickiego, który znajdował się w pobliżu (fot. 25, 26). Na rynku obecnie zlokalizowane są przystanki komunikacji miejskiej, kiosk i kilka drzew.

Ryc. 23. Plan fragmentu miasteczka Psie Pole, obecnie części Wrocławia
Fig. 23. Plan of the fragment of former town Psie Pole, actually part of Wrocław

Fot. 24. Kamienice przy rynku na Psim Polu
Phot. 24. The market square frontage in Psie Pole

Fot. 25. Kościół na Psim Polu
Phot. 25. The church in Psie Pole

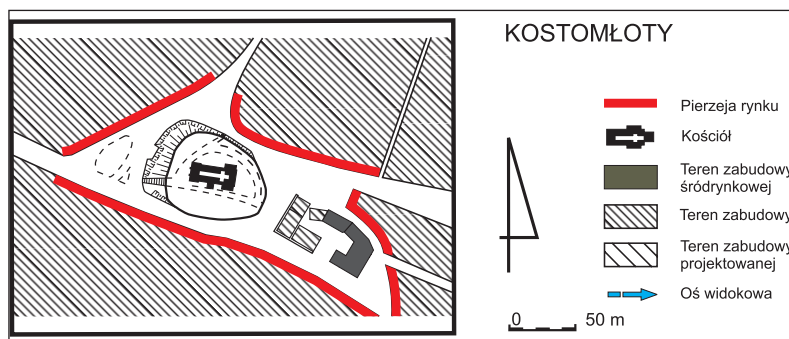

Fot. 26. Plac pomiędzy kościołem i kaplicą na Psim Polu
Phot. 26. The yard between the church and chapel in Psie Pole

4.1.4. Charakterystyczne przykłady lokalizacji kościołów względem rynku

Kostomłoty

W niewielu byłych miasteczkach zachowała się zabudowa śródrynkowa w postaci ratusza, kościoła lub zboru ewangelickiego. Jako przykład posłużyć mogą niewielkie Kostomłoty mające rodowód trzynastowieczny. Prawa miejskie osada otrzymała w 1241 r., uzyskując przy tym prawo do cotygodniowych targów w soboty. W 1692 r. odnowiono prawa miejskie. Mimo że Kostomłoty nie mają praw miejskich od ponad 250 lat, zachował się układ urbanistyczny. Rynek o dość nietypowym kształcie nieforemnego prostokąta o wymiarach ok. 260 x 70 m ma śródrynkową zabudowę w postaci kamieniczek i kościoła (ryc. 24, fot. 27, 28).

Ryc. 24. Plan rynku w Kostomłotach z ratuszem i kościołem

Fig. 24. Plan of the market square with town hall and church in Kostomłoty

Fot. 27. Ratusz na rynku w Kostomłotach

Phot. 27. Town hall on the market square in Kostomłoty

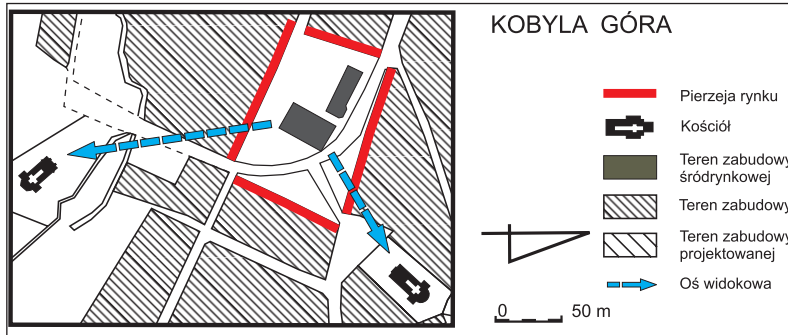
Na jednym krańcu mieści się ratusz zespolony z hotelem i obiektem handlowym, na drugim zaś jest zabytkowy kościół, otoczony murem. Działka kościoła zajmuje całą szerokość rynku, otoczona jest zabytkowym murem kamiennym z bramą i wbudowaną kapliczką oraz krzyżem pokutnym. Płaszczyzna rynku ma niewielki spadek, przez co ogrodzenie kościoła w części jest na skarpie. W małych miastach usytuowanie kościoła w rynku jest nieczęste. Obecnie Kostomłoty leżą w bezpośrednim sąsiedztwie ważnego węzła drogowego, przy autostradzie A4, stanowiącej w strategii europejskiej korytarz łączący wschodnią i zachodnią Europę.

Fot. 28. Figura sakralna, w głębi kamienny mur otaczający kościół w Kostomłotach
Phot. 28. Sacral monument, in the back ground the stone wall surrounding the church in Kostomłoty

Kobyła Góra

Miejscowość otrzymała prawa miejskie w XV w., a przywilej organizowania jarmarków nadał miastu król Zygmunt Stary. Na rzece Merecznicy było niegdyś czynnych 7 młynów. Po II rozbiórce Polski Kobyła Góra znalazła się pod panowaniem Prus i z krótką przerwą na czas Księstwa Warszawskiego przetrwała aż do odzyskania niepodległości w 1920 r. Mieszkańcy Kobyłej Góry brali czynny udział w Powstaniu Wielkopolskim. W miasteczku są dwa kościoły: parafialny z 1807 i ewangelicki z 1894 r., rynek jest częściowo zabudowany (ryc. 25, fot. 29). Prawdziwą atrakcją dla turystów stanowi duży zalew na rzece sąsiadujący z miejscowością.

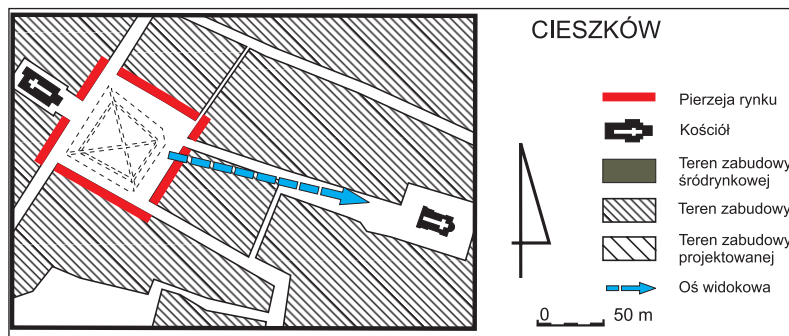
Ryc. 25. Plan rynku i przyległych ulic w Kobylej Górze
 Fig. 25. Plan of the market square and adjacent streets in Kobylej Górze

Fot. 29. Kościół katolicki w Kobylej Górze
 Phot. 29. The Catholic church in Kobylej Górze

Cieszków

Jako osada targowa był znany w XIII w., w następnych latach kilkakrotnie zmieniał właścicieli. Przez kilka lat (1745–1779) stanowił własność księżnej Katarzyny Ludwiki, córki Jana Sapiehy, hetmana wielkiego litewskiego. Księżna ufundowała dwa kościoły. Jeden z nich (były kościół ewangelicki) przylega do rynku, drugi usytuowany po przeciwległej stronie rynku tworzy zamknięcie osi widokowej uliczki. Kwadratowy rynek obsadzony jest lipami, pośrodku również rośnie grupa drzew. Obecnie rynek pełni funkcję skweru. Kilka uliczek o zwartej zabudowie oraz dwa kościoły ufundowane przez księżną stanowią najstarszą część miejscowości (ryc. 26, fot. 30, 31). Krajobraz Cieszkowa jest typowo nizinny, otaczają go lasy i pola. W połowie XIX w. Cieszków miał 1211 mieszkańców, z tendencją niewielkiego wzrostu, w 1840 r. – 1366, w 1999 r. – 2030 [Borcz 2008c].

Ryc. 26. Plan rynku i przyległych ulic w Cieszkowie
Fig. 26. Plan of the market square and adjacent streets in Cieszków

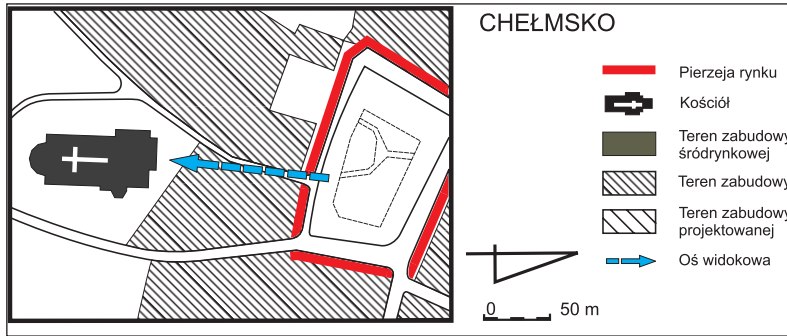
Fot. 30. Uliczka prowadząca do kościoła w Cieszkowie
Phot. 30. The street leading to the church in Cieszków

Fot. 31. Widok byłego miasteczka Cieszkowa, w głębi widoczny kościół ewangelicki
Phot. 31. View of the former town Cieszków, in the background the Evangelical church

Chełmsko Śląskie

Miejscowość położona jest w Kotlinie Kamiennogórskiej, sięga swoją historią XIII w. Od połowy XIV aż do początku XIX w. była we władaniu zakonu cystersów. Szczególnie niekorzystne dla miasteczka okazały się lata wojen husyckich i wojna trzydziestoletnia. W XVII w. ma miejsce rozwój miasta, wzniesiono wówczas barokowy kościół parafialny, rozpoczęto budowę ratusza i wznoszono kamieniczki wokół rynku. W 1907 r. powstało osiedle tkaczy, którzy zostali sprowadzeni z Czech. Do dzisiaj zachował się piękny zespół drewnianych domów, tzw. Dwunastu Apostołów, który stanowi dużą atrakcję turystyczną. Rozwój Chełmska wiązał się z produkcją i handlem płótnem. W XIX w. założono linię kolejową, co spowodowało wzmożony ruch letników i turystów. W 1945 r. Chełmsko traci prawa miejskie, pozostaje jednak lokalnym centrum usługowym. Rynek położony jest na lekkim spadku, jedną stroną stanowi ciąg kamieniczek podcieniowych ustawionych szczytowo, w pozostałych pierzejach nie zachowała się pełna zabudowa (ryc. 27, fot. 32, 33). W sąsiedztwie rynku na wzniesieniu znajduje się okazały kościół, widoczny przez wąski prześwit jednej z uliczek. Obecnie organizowane są w Chełmsku coroczne Jarmarki Tkaczy Śląskich [Murzyn, Gwosdz 2003].

Ryc. 27. Plan rynku i przyległych ulic w Chełmsku Śląskim
 Fig. 27. Plan of the market square and adjacent streets in Chełmsko Śląskie

Fot. 32. Widok na kościół z rynku w Chełmsku Śląskim
 Phot. 32. View to the church from the market square in Chełmsko Śląskie

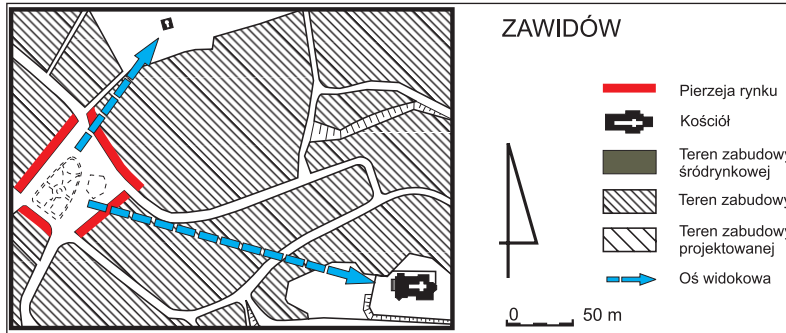
Fot. 33. Pierzeja rynku w Chełmsku Śląskim
 Phot. 33. The market square frontage in Chełmsko Śląskie

Zawidów

Pośród miast, które odzyskały prawa miejskie, wyróżnia się Zawidów położony przy granicy czeskiej. Jest to stara osada, która prawdopodobnie prawa miejskie otrzymała w 1250 r., a wg udokumentowanych źródeł nastąpiło to w 1396 r. Miasto rozwijało się dobrze dzięki rzemiosłu i handlowi, obejmowało kilka cechów, a od XVI w. główną gałęzią produkcji stało się tkactwo lnu. Do wojny 30-letniej Zawidów należał do dóbr frydlandzkich, a następnie wchodził w skład wolnego państwa stanowego, które przetrwało aż do zajęcia tych terenów przez Prusy. Miasto odniosło duże szkody w czasie wojen napoleońskich, dotknęły je również rozliczne klęski, jak pożary i powódzie. Od połowy XIX w. odnotowuje się ponowny rozwój miasta, powstało szereg obiektów i linia kolejowa. W 1945 r. Zawidów utracił prawa miejskie, a w 1958 odzyskał je, najpierw jako status osiedla typu miejskiego, następnie miasta.

W Zawidowie zachowało się wiele starych budynków, a przede wszystkim układ urbanistyczny z centralnie położonym rynkiem i rozchodzącymi się z jego naroży uliczkami (ryc. 28, fot. 34, 35). W rynku są dość znaczne spadki, w górnej części uliczki wiodą jeszcze wyżej do dwóch kościołów, których bryły stanowią widokowe zamknięcie ulic. Jeden z obiektów to parafialny kościół p.w. św. Józefa, budowla neogotycka, ceglana. Z drugiego kościoła starszego, datowanego na XVI–XVII w. o formie barokowej, pozostała tylko wieża z zarysem pierwotnej nawy głównej. Wzdłuż dolnej pierzei prowadzi droga do granicy czeskiej i blisko położonego miasta Frydland, z którym Zawidów był niegdyś związany administracyjnie. Pierzeje rynku mają zwartą zabudowę w układzie kalenicowym, odpowiednio do spadku tere-

nu przesuniętą w pionie, na chodnikach stopnie umożliwiają pokonanie różnic wysokości. W środkowej części rynku znajduje się niewielki skwer z drzewami i elementami małej architektury, obudowany murem oporowym od strony spadku [Czerwiński 1999].

Ryc. 28. Plan rynku i przyległych ulic w Zawidowie
 Fig. 28. Plan of the market square and adjacent streets in Zawidów

Fot. 34. Uliczka wiodąca z rynku w Zawidowie z widokiem na wieżę pozostałą po zburzonym kościele
 Phot. 34. View of the street leading from the Zawidów market square to tower of the destroyed church

Fot. 35. Ulica wiodąca z rynku w Zawidowie z widokiem na kościół parafialny
Phot. 35. View of the street leading from Zawidów market square to parish church

4.1.5. Kształtowanie nowych rynków w małych miastach

Na badanym obszarze spotyka się dwa różne przykłady powstawania i projektowania nowych rynków, są to miejscowości Baranów i Siechnice; w pierwszym przypadku jest to nowe osiedle, w drugim miasto powstałe ze wsi bez tradycji miejskich. Nieczęsto spotkać można tworzenie nowych rynków, a nawet placów na terenach rezerwowanych pod nową zabudowę. Odpowiednie zapisy powinny znaleźć się w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego, które niestety wykonywane są jedynie dla fragmentów miejscowości i, przez źle pojętą oszczędność miejsca, ograniczają się do podziału terenu na działki budowlane.

Baranów

Przykładem, który okazuje się wyjątkowy pod tym względem, jest Baranów, położony na obrzeżu Kępna. Pod względem układu przestrzennego wyróżnić można w nim dwie części: dawne miasteczko Baranów i nowe osiedle Baranów–Murator.

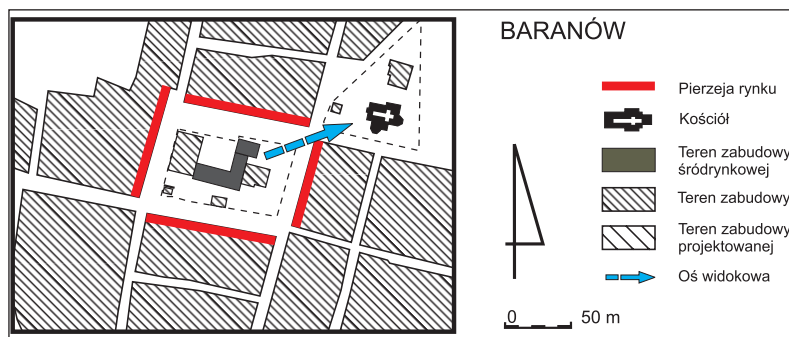
Historia Baranowa sięga XIII w., był on wówczas własnością klasztoru cystersek, a w dokumentach spotyka się już wzmianki o mieście. Prawa miejskie otrzymał Baranów przed 1426 r. W 1532 r. przysługiwały mu przywileje do organizowania targów i jarmarków, miał burmistrza i własną radę miejską. Rozwój Baranowa nie przebiegał równomiernie, wpły-

wały na to kilkakrotne wielkie pożary, wojny i inne zdarzenia. W 1907 r. Baranów utracił prawa miejskie i dotąd ich nie odzyskał. Obecnie jest siedzibą władz gminy, rozwija się tu budownictwo mieszkaniowe, głównie jednorodzinne, powstają nowe osiedla na byłych rolniczych terenach.

W Baranowie dobrze zachował się stary układ urbanistyczny. Rynek ze śródrzynkową zabudową i zwarte pierzeje wokół utrzymane są w jednakowym gabarycie jednopiętrowych domów (ryc. 29, fot. 36, 37). Do rynku przylega po przekątnej plac kościelny z zabytkowym drewnianym kościołem i murowaną dzwonnica. Ze względu na wartość urbanistyczną w 1993 r. centrum Baranowa wpisane zostało do rejestru zabytków.

Rozwój Baranowa w ostatnich trzydziestu latach wiąże się z budownictwem jednorodzinnym dla pobliskiego Kępna i pracowników zakładu przemysłowo-remontowego obrabiarek w samym Baranowie. Gmina wykupiła od byłego PGR-u kilkadziesiąt ha nieużytków, wprowadziła wstępną infrastrukturę, uzyskując podstawę do tworzenia nowego osiedla. Równocześnie ogólnopolski poradnik budowlany Murator ogłosił konkurs na projekt taniego, energooszczędnego domu. Baranów wystąpił z propozycją umożliwienia realizacji wybranych projektów. W ten sposób powstało nowe osiedle zaprojektowane w całości z rynkiem, placem kościelnym, miejscem na usługi i zabudową jednorodziną szeregową i wolno stojącą. Obecnie wzniesiony jest kościół i jedna z pierzei rynku oraz wiele domów wolno stojących.

Warto zwrócić uwagę na podobieństwa i różnice dwóch rynków w Baranowie: pierwotnego z XII–XIV w. i nowego z XX w. Wielkość i kształt rynków są dość typowe dla małych miast. Stary rynek ma wymiary 105/80 m, nowy 96/88 m, kształt mają prostokątny, zbliżony do kwadratu. Obydwa sąsiadują z placami kościelnymi wzdłuż osi przekątnej. W przypadku starego rynku na środku znajduje się kompleks budynków pełniących funkcje usług w miasteczku (urząd gminy, OSP, przedszkole). W nowym rynku przewiduje się pośrodku placu niewielki budynek administracyjny „ratusz”. Sąsiedztwo obiektów sakralnych przy obydwu rynkach jest oczywiste (ryc. 30, fot. 38). Jednak w przypadku starego rynku kościół nie pełni roli dominanta, jest to budowla drewniana o bryle uformowanej kilkoma poziomami wysokich dachów. Znajdującą się obok murowaną dzwonnica można uznać za dominanta, widoczną z rynku. Zdecydowanie inaczej przedstawia się sprawa w nowym rynku, tutaj wyraźną dominanta jest nowy kościół murowany z okazałą wieżą, chociaż jest odsunięty o ponad 100 m od linii zabudowy pierzei, góruje nad rynkiem i osiedlem. Istotnym jest fakt, że w nowym osiedlu wyznaczono nie tylko nowe działki, ale zapewniono miejsce na plac, który będzie pełnić rolę rynku dla części miasteczka.

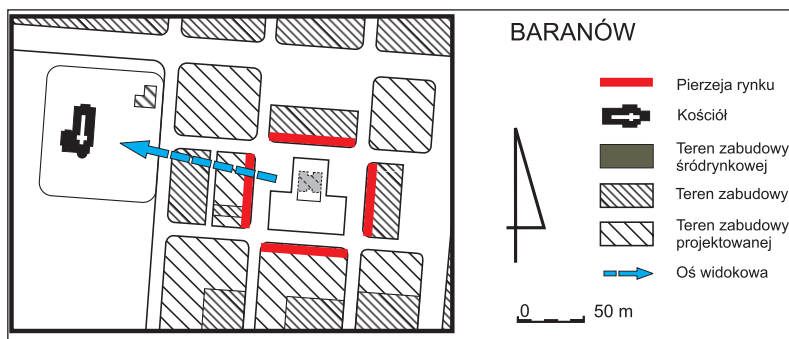
Ryc. 29. Plan starego rynku i przyległych ulic w Baranowie
 Fig. 29. Plan of the ancient market square and adjacent streets in Baranów

Fot. 36. Zabudowa śródrynkowa
starej części Baranowa
Phot. 36. Buildings in the middle of the
ancient market square in Baranów

Fot. 37. Kościół drewniany przy starym rynku w Baranowie
Phot. 37. The wooden church at the ancient market square in Baranów

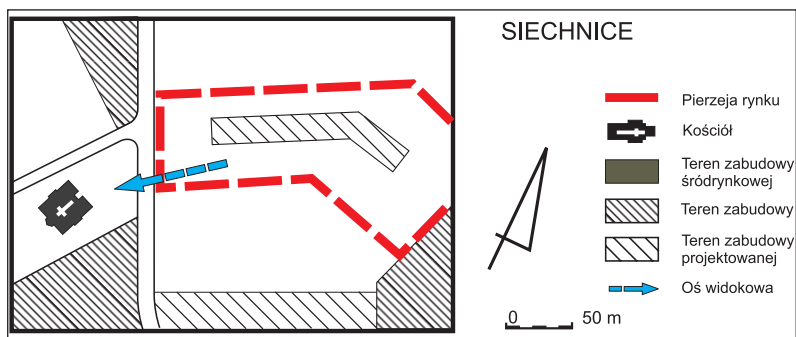
Ryc. 30. Plan rynku i przyległych ulic w osiedlu Baranów–Murator
 Fig. 30. Plan of the market square and adjacent streets in the Baranów–Murator settlement

Fot. 38. Kościół wzniesiony na nowym osiedlu Baranów–Murator
 Phot. 38. New church in the Baranów–Murator settlement

Siechnice (omówione w rozdziale 2.6)

W 2003 r. wszedł program zadrzewienia ulic i placów, w projektach znalazły się też obiekty i zagospodarowanie centrum administracyjnego miasta. Zgodę na budowę kościoła w Siechnicach, które wówczas były jeszcze oficjalnie wsią, uzyskano w 1971 r.; w następnych latach zbudowano plebanię i wzniesiono dzwonicę. Konsekracja kościoła odbyła się w 1981 r. Lokalizację przyszłego rynku i centrum handlowego wyznaczono na terenie prawie niezabudowanym, w sąsiedztwie nowego kościoła, uzyskano przestrzenne połączenie starej części Siechnic z nowo powstającymi osiedlami (ryc. 31, fot. 39).

Ryc. 31. Plan fragmentu Siechnic z wydzielonym miejscem na przyszły rynek
 Fig. 31. Plan of Siechnice with a place for a future market square

Fot. 39. Nowy kościół w Siechnicach w sąsiedztwie miejsca na planowany rynek
 Phot. 39. The new church near the place for a future market square in Siechnice

4.2. Wzajemne relacje małych miast i rzek

Jednym z ważniejszych czynników, które mają wpływ na krajobraz małego i dużego miasta, a przy tym mogą się stać jego elementem charakterystycznym, są wody powierzchniowe. Pierwotnie miały one wpływ na wybór lokalizacji miast, z różnych przyczyn. Duże rzeki stanowiły szlaki komunikacyjne, były łowiskami dla mieszkańców pobliskich osad, początkowo były źródłem wody pitnej, służyły do pojenia bydła, a także do celów gospodarczych. Wodę z rzek wykorzystywano w fosach budowli obronnych, w młynówkach doprowadzających wodę do młynów, tartaków czy foluszy.

Zarówno rzeki, jak i zbiorniki wodne to nie tylko elementy pełniące cele użytkowe, to również często ozdoba miasta, w którym się znajdują. Są w wielu przypadkach jednym z elementów zagospodarowania parków jako stawy i sadzawki czy cieków wraz z towarzyszącymi im mostkami. Nabrzeża rzek przepływających przez miasta to miejsca spacerowe – bulwary.

Wybrane miejscowości ujęto w czterech podstawowych grupach:

- wzdłuż biegu Odry: Uraz, Brzeg Dolny, Malczyce i Lubiąż;
- przy rzekach górskich: Bardo, Cieplice Zdrój;
- w okolicy rozlewisk, starorzeczy, stawów: Sulów nad Baryczą w rejonie stawów milickich, Siechnice;
- nad dużymi zbiornikami wodnymi, które powstały na rzekach Kobyla Góra, Dobromierz.

Analizując położenie małych miast w stosunku do rzeki, dostrzega się pewną prawidłowość. Rynek i otaczające go uliczki wraz z kościołem nie sąsiadują bezpośrednio z rzeką, woda stanowiła bowiem dla mieszkańców zagrożenie powodzią. Niemniej jednak miasteczka i większe miasta korzystały z rzeki jako ze źródła energii i drogi wodnej. Młyny wodne, przystanie łodzi i barek, miejsca przepraw promowych stanowiły nieodłączny element krajobrazu kulturowego. Życie małych miasteczek często skupiało się nad rzeką, pojonono tam konie i bydło, łowiono ryby, naprawiano sieci i łodzie.

Historia miejscowości położonych wzdłuż Odry w okolicy Wrocławia jest interesująca ze względu na to, że zmieniała się ich ranga w sieci osadniczej. Uraz i Lubiąż to wsie, które dawniej były miastami; Malczyce krótko w swej historii miały status osiedla (1954–1973); Brzeg jest miastem, które dziś ma blisko 13 tysięcy mieszkańców; Siechnice to miasto o prawnym statusie wsi, która prawa miejskie uzyskała zaledwie w 1997 roku. Dla każdej z tych miejscowości sąsiedztwo rzeki przynosiło zagrożenie powodzią, ale także wielorakie korzyści.

Lubiąż (omówiony w rozdz. 2.4.2)

Miejscowość wyjątkowo atrakcyjna z uwagi na cenne zabytki, przede wszystkim pałac opatów w zespole klasztornym cystersów. Kolejnym elementem wzbogacającym walory miejscowości jest jej położenie w bezpośrednim sąsiedztwie rzeki Odry (fot. 40, 41). Oprócz malowniczego krajobrazu łączy się z tym możliwość podniesienia walorów turystycznych miejscowości poprzez lokalizację przystani i stacji wodnej nad rzeką. Niestety, we wsi pozostało już tylko jedno nie sprzedane prywatnym właścicielom miejsce przy rzece, które można przeznaczyć na przystań dla kajaków i towarzyszące mu zaplecze w postaci pola namiotowego i campingu z małą gastronomią. Jest ono położone przy centralnym placu dawnej części miejskiej Lubiąża i mimo utrudnionej dostępności będzie stanowić w przyszłości kolejny element sprzyjający rozwojowi miejscowości.

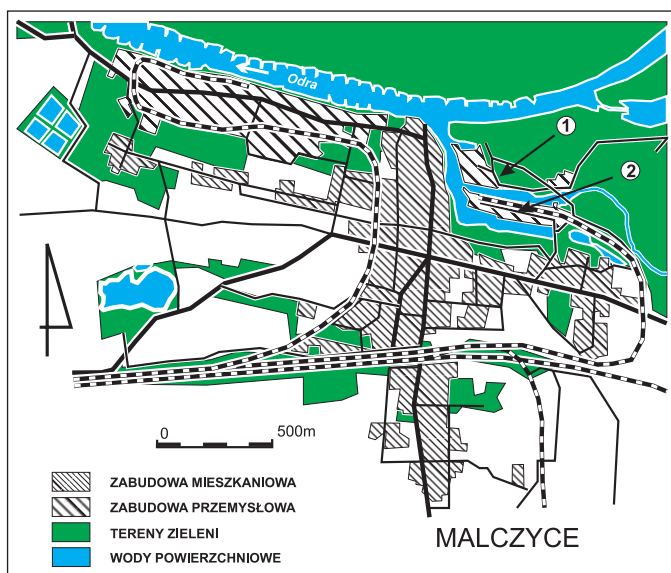
Fot. 40. Widok Odry w pobliżu Lubiąża
Phot. 40. View of the Odra River near Lubiąż

Fot. 41. Widok na kościół
w Lubiążu nad Odrą
Phot. 41. View on the church
in Lubiąż from the Odra River

Malczyce

Pierwsze pisemne wzmianki o Malczycach pochodzą z XII w., a w 1245 r. miejscowość została oddana pod zwierzchnictwo mnichom opactwa lubiąskiego. Największe powiązanie miejscowości z pobliską Odrą nastąpiło pod koniec XIX w., kiedy wybudowano we wsi port rzeczny, który w tym czasie był jedynym tego rodzaju portem na Śląsku (ryc. 32, fot. 42, 43). Jednocześnie ze wzrostem znaczenia wydobycia węgla wałbrzyskiego Malczyce stały się portem wywozowym tego surowca. W tym czasie wybudowano też jedną z najnowocześniejszych w regionie cukrownię, a następnie zakłady produkujące celulozę ze słomy. Od tego czasu Malczyce tracą swój wiejski charakter i powoli stają się ośrodkiem przemysłowym, a ich zabudowa nabiera cech miejskich. Port rzeczny w Malczycach, oprócz funkcji przeładunkowej, służył jako baza łodzi osobowych. W okresie międzywojennym istniało jego połączenie drogą wodną z Głogowem, Ścinawą, Lubiążem, Brzegiem Dolnym, Urazem i Wrocławiem. Powstała tu również stocznia remontowa, w której do dziś montuje się części kadłubów statków [Maciejewski i Załęski 1987].

Ryc. 32. Malczyce, plan miejscowości,
1 – stocznia 2 – port
Fig. 32. Plan of Malczyce,
1 – the shipyard, 2 – the inland port

Obecnie port nie pełni swej pierwotnej funkcji. Postanowiono wykorzystać go więc jako bazę do utworzenia Ekomuzeum Żeglugi. Na jego terenie pozostały do dziś elementy infrastruktury, które będzie można wyeksponować, pokazując, w jaki sposób dawniej następował przeładunek surowców (fot. 44). Natomiast część portu planuje się udostępnić dla kajakarzy i żeglarzy, wprowadzając do Malczyc nowe funkcje rekreacyjne. Plany te są powoli realizowane – w 2007 r. utworzono tu Ekomuzeum Żeglugi oraz otwarto Izbę Muzealną w budynku znajdującym się w stoczni.

Fot. 42. Widok portu w Malczycach
Phot. 42. View of Malczyce inland port

Fot. 43. Widok Odry w pobliżu
urządzeń przeładunkowych węgla
w Malczycach
Phot. 43. View of the Odra River in
Malczyce near the coal trans-shipment
structures

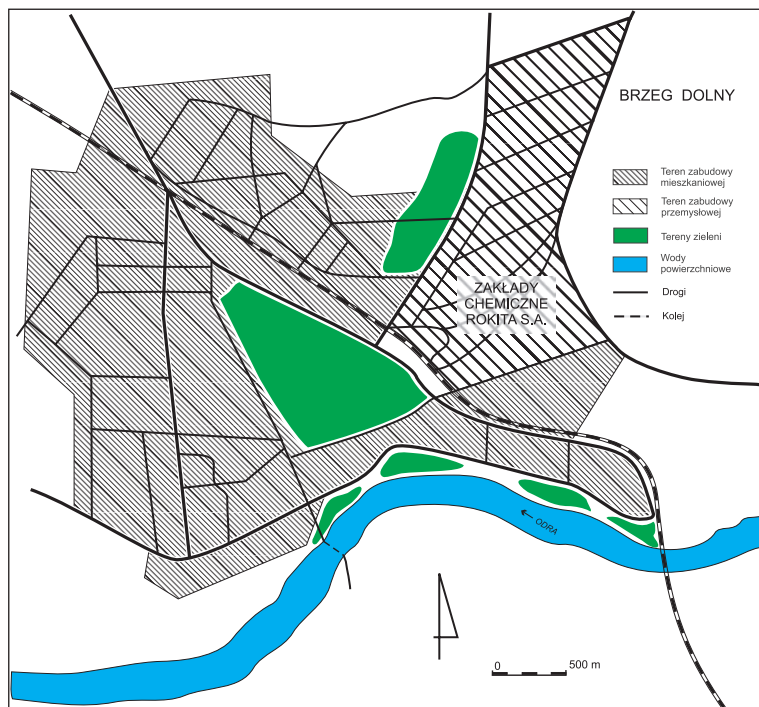
Fot. 44. Fragment urządzeń portowych
w Malczycach
Phot. 44. Fragment of port
constructions in Malczyce

Brzeg Dolny

Historia kolejnej miejscowości położonej w dolinie Odry – Brzegu Dolnego związana jest z zakładami chemicznymi, które rozbudowane zostały w czasie drugiej wojny światowej. Miasto, jak wiele innych na Dolnym Śląsku, w 1945 r. utraciło prawa miejskie, jednak stosunkowo szybko odzyskało (1954 r.). Brzeg Dolny położony jest nad Odrą w odległości około 30 km na zachód od Wrocławia. Początkowo była to osada rybacka, posiadająca prom i młyny. W XV w. wzniesiono tu zamek rycerski, a w 1663 r. osada otrzymała prawa miejskie i herb, nazwana została Dyhernfurth od nazwiska właścicieli. Mieszkańcy Brzegu Dolnego początkowo zajmowali się głównie flisactwem i rybołówstwem. W XVII w. w miasteczku była już szkoła, drukarnia i kaplica. W XVIII w. rozbudowano pałac i założono piękny, rozległy park dochodzący do rzeki. W czasie II wojny zbudowano fabrykę gazów bojowych, po wojnie przekształconą w Zakłady Chemiczne „Rokita”. Dzięki zakładom miasto szybko się rozwijało; aktualnie Brzeg Dolny liczy 12 tys. mieszkańców [Kozioł i Załęski 1996a].

Miasto obecnie nie korzysta bezpośrednio z walorów rzeki Odry. Mieszkańcy mogą udać się do pobliskiej wsi Wały, gdzie w okresie letnim otwarty jest Ośrodek Wypoczynkowo-Rekreacyjny, który dysponuje bazą noclegową, wypożyczalnią łodzi żaglowych i innego sprzętu pływającego. Miejsce to znajduje się w odległości 5 km od Brzegu Dolnego w górę rzeki w pobliżu ważnej budowli hydrotechnicznej – stopień wodny „Brzeg Dolny”.

W mieście odczuwa się brak mostu drogowego, jest jedynie most kolejowy i dla ruchu samochodowego do dziś funkcjonuje dość prymitywna przeprawa promowa, pierwsze wzmianki o niej pochodzą z końca XV w (ryc. 33, fot. 45).

Ryc. 33. Plan Brzegu Dolnego, widoczna lokalizacja mostu kolejowego i promu
Fig. 33. Plan of Brzeg Dolny, on the Odra River the railway bridge and ferry

Fot. 45. Prom na Odrze w Brzegu Dolnym
Phot. 45. View to Odra River with the ferry in Brzeg Dolny

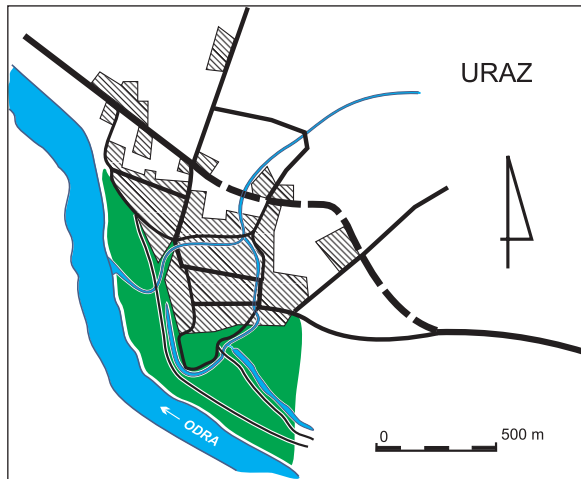
Uraz (omówiony w rozdz. 2.4.4)

Byłe miasteczko Uraz, które położone jest nad Odrą blisko Wrocławia, może być przykładem dwojakiego rodzaju oddziaływania rzeki na osiedla ludzkie. Osada wzniesiona na brzegu rzeki była miejscem przeprawy, chronionej niegdyś zamkiem otoczonym fosą. Nie można jednak pomijać faktu, że rzeka przynosiła także straty w czasie powodzi. Ostatnia miała miejsce w 1997 r., podczas której Uraz bardzo ucierpiał, a wiele budynków uległo całkowitemu zniszczeniu. Równocześnie rzeka odpowiednio zagospodarowana daje możliwości rozwoju małym miastom.

Przed kilku laty pojawiła się w Urazie inicjatywa stworzenia przystani dla kajaków i łodzi, a tym samym powiązania Urazu ze szlakami rowerowymi i wodnymi z Wrocławiem i dalej z Brzegiem Dolnym (fot. 46, 47, ryc. 34). Sprzyja temu przedsięwzięciu piękna okolica, przybrzeżna przyroda nadodrzańska, m.in. chronione siedliska konwalii majowej. Obecnie działa prywatna przystań rzeczna, zwana oficjalnie Port Uraz [Borc 2000].

Fot. 46. Odra w pobliżu Urazu
Phot. 46. Odra River near Uraz

Ryc. 34. Plan Urazu nad Odrą
 Fig. 34. Plan of Uraz at the Odra River

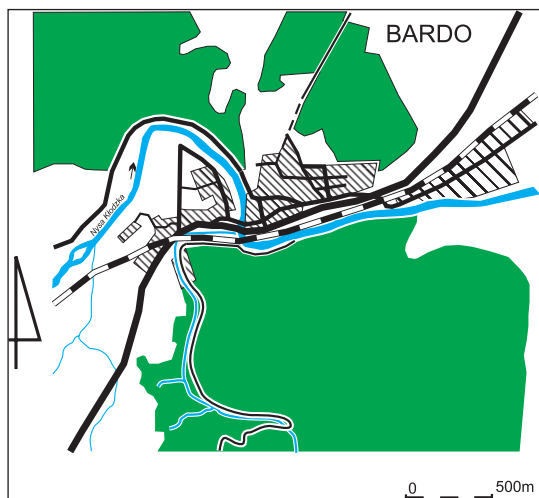

Fot. 47. Widok portu na Odrze w Urazie
 Phot. 47. View of the port at the Odra River in Uraz

Bardo

Bardo leży w zakolu Nysy Kłodzkiej, która tworzy tu przełom pomiędzy Górą Kalwarią i Wzgórzem Różańcowym. Osada sięga bardzo odległych czasów, I i II wieku n.e. W XI w. w czasach słowiańskich Bardo, o czym świadczy jego nazwa, było grodem przygranicznym z Czechami. Już w XIII w. wierni katolicy odwiedzali cudowną figurkę maryjną, której pochodzenie do dziś nie jest znane. Łączono z nią wiele uzdrowień i łask. Historia miasta powiązana jest częściowo również z cystersami, którzy mieli tu swą filię z Kamieńca Ząbkowickiego. Przez swoje strategiczne położenie miasto było często łupione, a następnie odbudowywane (ryc. 35). Po okresie grabieży i wojen husyckich kult maryjny ponownie się rozwinął i trwa do dnia dzisiejszego.

Obecnie Bardo jest miejscem odwiedzanym licznie nie tylko przez pielgrzymów, lecz również przez turystów podziwiających piękną okolicę. Przyjezdni udają się na kalwarię położoną na Górze Różańcowej, która zbudowana została przez redemptorystów w latach 1905–1939. Po przeciwległej stronie doliny znajdował się dawniej (przełom XIX i XX w.) jeden z najlepiej zagospodarowanych punktów widokowych w okolicy zwany „Schöne Aussicht” (piękny widok), który położony był na północnym stoku góry Kalwarii (stąd mówi się, że w Bardzie są dwie Kalwarie). Obecnie czynione są starania o przywrócenie temu miejscu dawnej rangi (fot. 50).

Ryc. 35. Plan Barda nad Nysą Kłodzką
Fig. 35. Plan of Bardo at the Nysa Kłodzka River

Rzeka ma duży wpływ na krajobraz Barda, ponieważ płynie wzdłuż całej miejscowości. Jedną z atrakcji z tym związaną jest kamienny most z XV w. (fot. 48, 49). Był on wielokrotnie przebudowywany, m.in. w 1598 r., kiedy miało miejsce obsunięcie części zbocza Góry Kalwarii. Wówczas most uległ zniszczeniu i został przebudowany, a zarazem podniesiony. W 1945 r. most ten został wysadzony przez wycofujące się wojska niemieckie. Odbudowano go w formie pierwotnej jako trójprzęsłowy, przesklepiony łukowo z potężnymi ostrogami. Po przebudowie został pozbawiony jednak figury patrona Jana Nepomucena i kamiennego krzyża stojących po przeciwległych stronach pierwszego filaru od strony Kłodzka. Prowadzi on obecnie do miasta, a główny ruch samochodowy odbywa się tranzytowo obok, przez nowy most.

Fot. 48. Przełom Nysy Kłodzkiej w Bardzie
Phot. 48. The gorge of Nysa Kłodzka River in Bardzo

Fot. 49. Mosty na Nysie Kłodzkiej w Bardzie
Phot. 49. Bridges on Nysa Kłodzka River in Bardzo

Fot. 50. Kościół p.w. NMP w Bardzie
Phot. 50. The church of Our Lady in Bardo

Cieplice Zdrój

Cieplice Zdrój są najstarszym kurortem w Polsce, obecnie dzielnicą Jeleniej Góry. Położone są w widłach rzeki Kamiennej i potoku Wrzosówka. Od północno-wschodniej strony graniczą z centrum Jeleniej Góry, natomiast od południowego-zachodu z Sobieszowem. Otaczają je pasma górskie: Karkonosze, Izery, Góry Kaczawskie i Rudawy Janowickie.

Początki Ciepliec sięgają pierwszej połowy XIII w. Nazwa pochodzi od naturalnego bogactwa tej miejscowości – wód termalnych, zwanych „cieplicami”, które odkryto już na początku istnienia miejscowości. Historia Ciepliec Zdroju łączy się również z cystersami, którzy sprawowali patronat nad tutejszym kościołem przez około 400 lat. Na początku XVIII w. w Cieplicach zaczęły działać szlifiernie szkła.

Rozwój Ciepliec jako uzdrowiska pociągnął za sobą zabudowę jednorodzinną o charakterze willowym zlokalizowaną wokół centrum oraz utworzenie parku zdrojowego z jego przedłużeniem o nazwie park norweski (fot. 51, 53, 54). Prawa miejskie Cieplice uzyskały w 1935 r., które utrzymały do czasu włączenia ich do Jeleniej Góry. Decyzja ta nie była korzystna dla dalszego rozwoju Ciepliec Zdroju jako uzdrowiska, ze względu na postępującą urbanizację tego terenu bez uwzględnienia jego historycznego charakteru.

Przepływająca przez miasto rzeka Kamienna stanowi element, który mógłby przy odpowiednim zagospodarowaniu otoczenia podkreślić walory krajobrazowe miejscowości. Jednak, mimo prób wprowadzenia różnego rodzaju małej architektury, miejsce to pozostawia jeszcze wiele do życzenia. Chociażby sprawą kontrowersyjną pod kątem wizualnym jest sposób przeprowadzenia ciepłociągu przez rzekę, mimo że sama jego budowa bez wątplenia wpłynęła korzystnie na zmniejszenie zanieczyszczenia źródowiska (fot. 52). Woda w postaci stawów jest również jednym z elementów kompozycyjnych parku zdrojowego.

Fot. 51. Rzeka Kamienna w Cieplicach Zdroju
Phot. 51. The Kamienna River in Cieplice Zdrój

Fot. 52. Rura ciepłociągu przeprowadzona przez rzekę Kamienną w Cieplicach Zdroju
Phot. 52. The pipe of central heating system at the Kamienna River bridge in Cieplice Zdrój

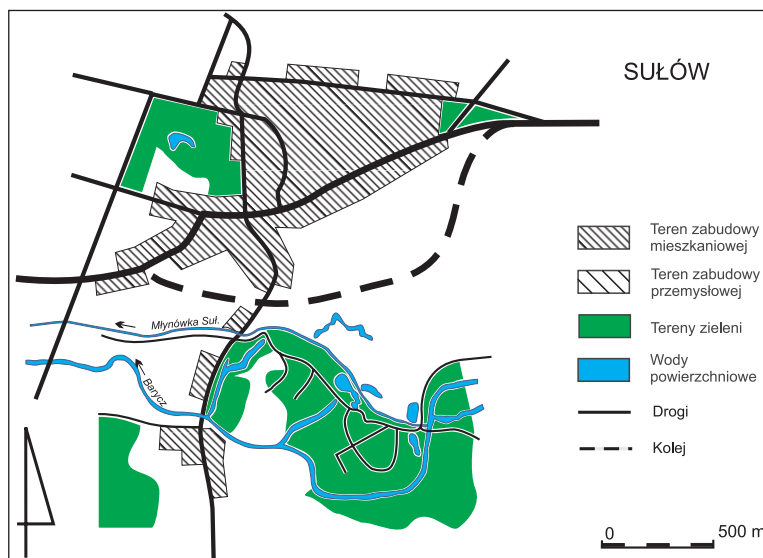
Fot. 53. Stawy w parku w Cieplicach Zdroju
Phot. 53. Ponds in the Cieplice Zdrój park

Fot. 54. Główny deptak spacerowy w Cieplicach Zdroju
Phot. 54. The main promenade in Cieplice Zdrój

Sułów (omówiony w rozdz. 2.4.1)

Miejscowość stanowi bazę dla wędkarzy i turystów zwiedzających piękne okolice kompleksu milickich parków krajobrazowych i rezerwatów. Dzisiaj znaczna część stawów ma charakter komercyjnych łowisk, chętnie odwiedzanych przez wędkarzy. W południowej części miejscowości na rozlewiskach Baryczy, gdzie dawniej był zameczek myśliwski książąt oleśnickich, urządzono obecnie kąpielisko i ośrodek wczasowy (ryc. 36). Jest to miejsce chętnie odwiedzane przez turystów poszukujących odpoczynku w ciszy i spokoju na łonie natury.

Ryc. 36. Rozlewiska Baryczy w okolicy Sułowa
Fig. 36. Pools of Barycz River in the neighborhood of Sułów

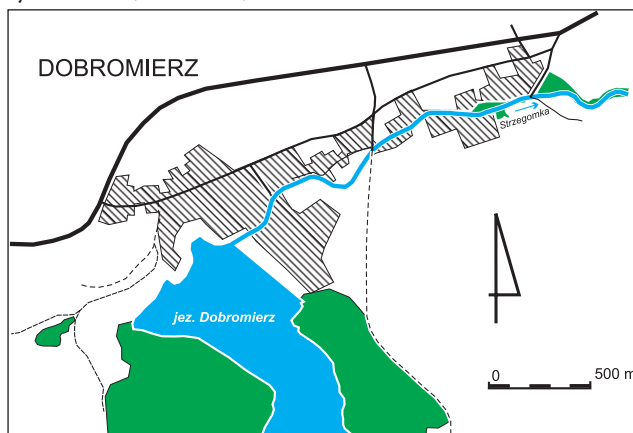
Siechnice (omówione w rozdz. 2.6)

Miasto powstałe z końcem XX w. na bazie dawnej wsi owalnicowej o funkcji typowo rolniczej, a obecnie mające charakter przemysłowy [Gonda-Soroczyńska 2007]. Związane jest z 3 rzekami; jego północną granicę tworzy Odra, do której równolegle płynie Oława, a przez południową część miejscowości płynie rzeka Szalona; pomiędzy znajdują się liczne rozlewiska, tworząc malownicze formy wodne. Od XIX w. Oława wraz z Odrą stanowiły źródło wody pitnej dla Wrocławia. Pozostałością po tych czasach jest system kanałów oraz śluz w lasach i na łąkach pomiędzy Siechnicami i Kotowicami. Miasto w swoich granicach ma zbiorniki wodne, które wykorzystane zostały na miejsca rekreacji jego mieszkańców, ale największą wartością wynikającą z sąsiedztwa rzeki jest bogactwo form przyrody. Na obszarze gminy Święta Katarzyna planowane jest utworzenie Parku Krajobrazowego – „Dolina Odry II”. W jego skład wchodzi: jezioro Kotowickie (Kotowice), Czarna Łacha (Siechnice), łąki i polany w Trestnie, łąki i dolina Oławy pomiędzy Mokrym Dworem a Siechnicami oraz lasy pomiędzy Siechnicami a Kotowicami. Najważniejszą wartością przyrodniczą tego terenu jest ornitofauna – stwierdzono występowanie 146 gatunków ptaków lęgowych, z czego 6 wpisanych jest do polskiej „Czerwonej księgi”.

Sąsiedztwo Siechnic w przyszłości z Parkiem Krajobrazowym daje gwarancję tego, że zachowane zostaną tereny o niepowtarzalnym krajobrazie, mogące stanowić miejsce wypoczynku i rekreacji mieszkańców Siechnic, Wrocławia i regionu.

Dobromierz (omówiony w rozdziale 4.1.2)

Niewątpliwy wpływ na walory krajobrazowe miejscowości mają zbiorniki wodne, które znajdują się w ich bezpośrednim sąsiedztwie. Mogą być to zbiorniki naturalne, a także sztuczne [Wejchert 1984]. Takim przykładem jest Dobromierz, przy którym wybudowano w roku 1986 sztuczne jezioro zaporowe na rzece Strzegomce (ryc. 37). Budowie zbiornika sprzyjało naturalne ukształtowanie terenu w tym miejscu, a powstało ono poprzez ustawienie ziemno-betonowej zapory na rzece (fot. 55, 56).

Ryc. 37. Plan Dobromierza i sztuczny zbiornik, zwany jeziorem Dobromierskim
Fig. 37. Plan of Dobromierz and storage reservoir, so-called Dobromierz Lake

Fot. 55. Widok na jezioro Dobromierskie
Phot. 55. View of the Dobromierz Lake

Zbiornik nie może być wykorzystany na cele rekreacyjne (np. kąpiele, wędkarstwo), gdyż pełni on rolę, oprócz ochrony przeciwpowodziowej, zbiornika wody pitnej. Wokół zbiornika wykształciła się bogata flora i fauna, jest to doskonałe miejsce do obserwacji przelotów ptaków. Okolica zyskała pod względem atrakcyjności krajobrazowej, tym bardziej że teren ten znajduje się w bezpośrednim sąsiedztwie Książańskiego Parku Krajobrazowego.

Fot. 56. Widok na zaporę na rzece Strzegomce z jeziorem Dobromierskim
Phot. 56. View of the dam on the Strzegomka River with the Dobromierz Lake

Kobyła Góra (omówiona również w rozdziale 4.1.4)

Kolejną miejscowością, dla której ważnym elementem sprzyjającym jej rozwojowi okazuje się zbiornik wodny, jest Kobyła Góra. W 1976 r. rozpoczęto tu budowę na rzeczce Meresznicza zbiornika wodnego, którego atrakcyjność wzrasta ze względu na malownicze położenie w sąsiedztwie Wału Trzebnickiego, Wzgórz Ostrzeszowskich i Parku Krajobrazowego Doliny Baryczy. Budowę ukończono w 1983 r.

Jest to zbiornik retencyjny, z możliwością wykorzystania do celów rekreacyjnych (fot. 57, 58, 59). Stanowi on obecnie bazę dla Jacht Klubu, który zorganizował tu przystań i wypożyczalnię sprzętu. Zbiornik nie jest zbyt atrakcyjny do uprawiania żeglarstwa ze względu na małą powierzchnię (około 17 ha), jednak cieszy się dużą popularnością, gdyż możliwość skorzystania z niego mają osoby, które są zainteresowane aktywnym wypoczynkiem. Problemem przez wiele lat, po utworzeniu zbiornika, było zanieczyszczenie wody przez odprowadzanie nieoczyszczonych ścieków bytowych z okolicznych miejscowości. Kłopot ten częściowo zmniejszono przez wybudowanie w 1996 r. oczyszczalni ścieków w Ligocie.

Fot. 57. Widok zbiornika wodnego w Kobylej Górze
Phot. 57. View of the storage reservoir in Kobyla Góra

Fot. 58. Plaża nad zalewem w Kobylej Górze
Phot. 58. The beach at the storage reservoir in Kobyla Góra

Fot. 59. Przystań wodna w Kobylej Górze
Phot. 59. The marina at the storage reservoir in Kobyla Góra

Podsumowanie

Wody powierzchniowe mogą w różny sposób wpływać na podniesienie atrakcyjności miejscowości, której towarzyszą. W sąsiedztwie dużych rzek istnieje możliwość zorganizowania przystani rzecznych dla ruchu turystycznego łączących poszczególne miejscowości wzdłuż rzeki. Odpowiednie zagospodarowanie nabrzeży rzek przepływających przez poszczególne miejscowości może zwiększyć powierzchnię terenów przeznaczonych do rekreacji i wypoczynku (bulwary spacerowe nad rzekami).

Starorzecza, rozlewiska to baza do utworzenia ścieżek dydaktycznych, łowisk komercyjnych lub innego rodzaju miejsc odpoczynku miejscowej ludności. Natomiast sztuczne zbiorniki wodne dostępne dla ludzi mogą stać się miejscem zarówno wypoczynku weekendowego, rodzinnego, ale również osób przybywających na czas dłuższy. Schemat wzajemnych relacji rzeki i badanych miejscowości pokazuje tabela 19.

Tabela 19. Schemat relacji wód powierzchniowych, głównie rzek i badanych miast
 Table 19. Chart showing relation of surface waters, mainly rivers with considered towns

Lp.	Schemat graficzny	Typ	Przykłady
1a.		Miasto w sąsiedztwie dużej rzeki: Przeprawa – most	Malczyce, Lubiąż
1b.		Miasto w sąsiedztwie dużej rzeki: Przeprawa – prom	Brzeg Dolny
2.		Miasto przy przełomie rzeki	Bardo
3.		Rzeka przepływająca przez miasto	Cieplice Zdrój
4.		Miasto przy zbiorniku wodnym (zalewie)	Kobyła Góra, Dobromierz
5.		Miasto przy starorzeczu (rozlewisku)	Sułów, Siechnice

Źródło: opracowanie własne Z. Borcz i I. Niedźwiecka-Filipiak

4.3. Dominanty i panoramy miejscowości

Bardzo ważnym elementem struktury przestrzennej każdego miasta były i są dominanty. Wejchert [1984] wyróżnia zarówno w skali architektonicznej, jak i urbanistycznej następujące elementy struktury miasta jako dominanty: budynki wysokie, wieże, zespoły przestrzenne o cechach indywidualnych, wielkie założenia parkowe, a także grupy drzew. Dominantą mogą być również towarzyszące miastom elementy zewnętrznego krajobrazu, np. wzgórza, ale również duże płaszczyzny poziome, jak tafla jeziora czy szerokie koryto rzeki.

Rola dominant jest nie do przecenienia. Po pierwsze identyfikują daną miejscowość, a w przypadku większych miejscowości ułatwiają orientację i poruszanie się po mieście, porządkują przestrzeń, nadają jej nowy ciekawszy wygląd, w przypadku sytuowania ich na zamknięciu ulic. Ciekawe badania dotyczące wnętrza krajobrazowych w przestrzeni miejskiej pokazuje Rylke [2002] w przyjętej metodzie fenomenologicznej, w której wykorzystuje umiejętności rysunkowe i malarskie architektów krajobrazu.

4.3.1. Miejscowości pozbawione dominant wertykalnych

Radzimowice i Jerzyków (omówione w rozdz. 2.5)

W grupie badanych małych miast trudno jest znaleźć takie miejscowości, w których nie ma żadnych dominant. Możemy tu zaliczyć Radzimowice i Jerzyków, które w wyniku różnych wydarzeń historycznych utraciły bezpowrotnie swą rangę i są obecnie jedynie przysiółkami większych miejscowości; z tym że Radzimowice mają namiastkę rynku, z posadzoną centralnie wierzba, która obecnie może być uznana za pewnego rodzaju dominantę w tej miejscowości (fot. 60).

Fot. 60. Wierzba na środku tzw. rynku w Radzimowicach
Phot. 60. The willow in the middle of the so-called market square in Radzimowice

4.3.2. Miejscowości z jedną dominantą

Strupina i Uraz (omówione w rozdz. 2.3.3 i 2.4.4)

Jedna dominanta wertykalna w miejscowości jest elementem charakterystycznym w przypadku tych, które najczęściej utraciły prawa miejskie wiele lat temu, a obecnie mają status wsi sołeckiej. Jako przykłady można podać dwie miejscowości Strupinę i Uraz. Obecnie obydwie nie mają już żadnych szans na przywrócenie dawnej rangi i statusu miasta. Strupinę zdominowała pobliska miejscowość Skokowa, która od czasu przeprowadzenia przez nią traktacji kolejowej i zlokalizowania stacji stała się miejscowością ważniejszą, obniżając rangę Strupiny w sieci osadniczej tego regionu. W panoramie Strupiny widoczna jest już z dużej odległości wieża neogotyckiego, licowanego cegłą, kościoła, stanowiąca charakterystyczną dominantę (fot. 61). We wsi znajduje się jeszcze jeden kościół zbudowany na początku XX w. dla katolików. Jednak ta jednonawowa budowla z ośmioboczną wieżą jest jedynie subdominantą widoczną we wnętrzu miejscowości. Podobnie wyróżniają się jeszcze takie obiekty jak murowana, licowana czerwoną cegłą dawna szkoła ewangelicka.

Fot. 61. Dominująca nad całą okolicą wieża kościoła w Strupinie
Phot. 61. The church in Strupina, a dominant in the surrounding landscape

W miejscowości Uraz jest kilka elementów charakterystycznych. Jest to wieś o jednej dominancie wertykalnej widocznej zarówno w panoramie miejscowości, jak i z każdego innego punktu, który się w niej znajduje – to wieża kościoła p.w. św. Michała Archanioła. Miejscowość Uraz wyróżnia w okolicy jeszcze zamek, a raczej jego ruina.

Fot. 62. Wieża kościoła w Urazie, typowa dominanta w wiejskim krajobrazie
Phot. 62. The church in Uraz, a typical dominant in the rural landscape

Fot. 63. Kościół p.w. NMP, jedna z dwóch dominant Sulowa, zamykająca perspektywę głównej ulicy
Phot. 63. The church of Our Lady, one of two dominants in Sulów, which closes the perspective of the main street

4.3.3. Miejscowości z dwiema dominantami

Najbardziej typowymi dominantami horyzontalnymi w dawnych miasteczkach były wieże kościołów lub ratusza, widoczne w panoramach miejscowości. Rangę historycznych wartości w panoramach podkreśla Dąbrowska-Budziło [1990] w metodzie zastosowanej przy studium panoram historycznego miasta Krakowa.

Sułów (omówiony w rozdz. 2.4.2)

W Sułowie, który obecnie jest wsią sołecką, można wyróżnić dwie główne dominanty utworzone przez wieże kościołów. W miejscowości tej jest, co prawda, ratusz z niewielką wieżyczką, jednak ma on jedynie rangę subdominanty, widocznej z wnętrza miejscowości. W panoramie Sułowa zauważa się przede wszystkim wieże kościołów. Obiekty te są charakterystyczne również ze względu na konstrukcję ryglową ścian i jednoznacznie kojarzą się z Sułowem (fot. 63).

4.3.4 Wiele dominant

Prusice (omówione w rozdz. 2.2.2)

Przykładem dobrze zachowanej panoramy miasteczka z tradycyjnymi dominantami są Prusice, które w 2000 r. odzyskały prawa miejskie. Jak w większości małych miast położonych przy głównych trasach komunikacyjnych główny ruch tranzytowy z Wrocławia w kierunku Poznania przeprowadzony był przez centrum miasta, czyli rynek. W roku 1980 wybudowano dla Prusic obwodnicę, co jest korzystne dla miejscowości, a droga krajowa nr 5 omija obecnie miasto od strony południowej. Dodatkowo z samej obwodnicy widoczna jest piękna panorama starego miasta z dwoma wieżami kościołów i jedną ratusza (fot. 64). Jednak w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego dla miasta nie uwzględniono tego ciągu widokowego i przewiduje się zabudowanie wolnej przestrzeni pomiędzy obwodnicą i starym miastem budynkami mieszkaniowymi i usługowymi, co może bezpowrotnie zakłócić ten niepowtarzalny widok.

Siechnice (omówione w rozdz. 2.6)

Dominantami w panoramach miejscowości mogą być również takie elementy, jak wysokie kominy, akcenty infrastruktury technicznej w postaci wież telefonii komórkowej czy wieże wodne. Nie zawsze muszą być to elementy niekorzystnie wpływające na krajobraz, jak to ma miejsce w przypadku kominów w Siechnicach (fot. 65). Wieże wodne pochodzące z XIX i XX w. stanowiły monumentalne akcenty urbanistyczne [Niemczyk 2002].

4.3.5. Dominanty w miejscowościach znajdujących się na wzgórzach

Dobromierz i Srebrna Góra (omówione w rozdz. 2.4.1 i 4.1.2)

Bardzo ciekawie prezentują się dominanty w panoramach miejscowości położonych na pofalowanym terenie lub na wzgórzach. Zabudowa takich miasteczek widoczna jest z daleka i pnie się po wzgórzu poprzetykana wybijającymi się z niej wieżami kościołów, ratusza lub innych elementów stanowiących dominanty. W panoramie miejscowości Dobromierz charakterystyczne są dwie wieże kościołów, a dodatkowo w tle widoczna jest wieża widokowa na Wieżycy, co w całości tworzy ciekawą kompozycję (fot. 66).

W Srebrnej Górze wieże dwóch kościołów wtopione są we wzgórze, po którym pnie się zabudowa miejscowości. Główną dominantą tego byłego miasteczka jest twierdza, która dzięki podjętym przedsięwzięciom zmierzającym do jej ekspozycji widoczna jest już ze znacznej odległości (fot. 67 i 68).

Fot. 64. Panorama miasta Prusice z trzema dominantami, tj. wieżami dwóch kościołów i ratusza
Phot. 64. Panorama of Prusice with three dominants, i.e. the towers of two churches and of the town hall

Fot. 65. Kominy elektrociepłowni w Siechnicach jako współczesne dominanty
Phot. 65. Chimneys of electro-thermal power station in Siechnice as the contemporary dominants

Fot. 66. Panorama Dobromierza, w głębi wieża widokowa na Wieżycy
Phot. 66. Panorama of Dobromierz, in the background the look out tower on Wieżycy mountain

Fot. 67. Widok na Srebrną Górę od strony Budzowa, w dali twierdza i fort Ostróg
Phot. 67. Panorama of Srebrna Góra from Budzów village, in the background the fortress and the Ostróg fort

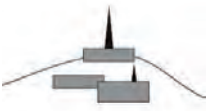

Fot. 68. Panorama Srebrnej Góry widziana z twierdzy
Phot. 68. Panorama of Srebrna Góra seen from the fortress

4.3.6. Podsumowanie

Na przykładzie małych miast można dostrzec, jak ważne jest podporządkowanie wszelkich przedsięwzięć budowlanych określonym regułom. Do dziś czytelne są dawne układy przestrzenne miasteczek zakładanych w średniowieczu, mimo niejednokrotnie utraconej obecnie rangi w sieci osadniczej. Rynek czy sylwety zabudowy z nieodłącznymi dominantami ratusza lub wież kościołów już z daleka dają czytelne sygnały o pochodzeniu tego miejsca. Jednocześnie każda z panoram jest inna, gdyż dominanty różni kształt, detal i ustawienie, co pozwala dane miejsca jednoznacznie zidentyfikować (tab. 20).

Tabela 20. Schemat występowania dominant w badanych miejscowościach
Table 20. Chart showing dominants existing in considered localities

Lp.	Schemat graficzny	Typ	Przykłady
1.		Brak dominanty	Jerzyków, Radzimowice
2a.		Pojedyncza dominanta	Borów, Baranów Osiedle, Gorce, Strupina
2b.		Dwie dominanty	Goszcz, Sułów, Cieszków
2c.		Duża liczba dominant	Prusice, Dobromierz
3a.		Dominanty wtopione w tło	Bardo, Lewin Kłodzki
3b.		Dominanty wyeksponowane	Srebrna Góra

Źródło: opracowanie własne Niedźwiecka-Filipiak

5. Podsumowanie i wnioski

Obszar badań transformacji miasto-wieś i wieś-miasto, uwzględniającej rolę jaką odgrywa w tym względzie krajobraz kulturowy, obejmuje dwa województwa południowo-zachodniej Polski, z charakterystycznym dla tego regionu układem pasm Sudetów, Przedgórze Sudeckiego i Niziny Śląskiej. W pracy ograniczono się do niższych szczebli hierarchii sieci osadniczej, od małych przysiółków, poprzez wsie sołeckie i wsie gminne do zdegradowanych miasteczek, a także małych miast, które zachowały lub odzyskały swój status miasta; łącznie ujęto w publikacji 82 miejscowości. Prawie połowa z nich (45%) zachowała miejski charakter przez włączenie do miast sąsiednich lub stworzenie miast połączonych przez równorzędne jednostki, a także przez ponowne przyznanie praw miejskich, w tej grupie jest też kilka nowo powstałych miast. Pozostałe jednostki (55%) to wsie, dzielące się prawie po połowie na wsie gminne (28%) i wsie sołeckie (27%). Cały obszar badań jest specyficzny w związku z położeniem znacznej części na pograniczu z Czechami i Niemcami, a także ze względu na rozwinięte funkcje turystyczne i wypoczynkowe w ich południowej części.

Stwierdzono, że jednostki osadnicze na styku wsi i miast wykazują wyraźne wahania w hierarchii sieci osadniczej. W badanym obszarze bezpośrednio po zakończeniu działań II wojny światowej nastąpiły bardzo istotne zmiany. W konsekwencji decyzji politycznych i administracyjnych odnotowano na wielką skalę przemieszczanie się ludności na tych terenach, opuszczenie przez ludność niemiecką wsi i miast, a zasiedlenie ludnością przede wszystkim ze wschodnich, częściowo też centralnych terenów Polski. Decyzją ówczesnych władz zdegradowano szereg małych miast, tj. 33% badanego zbioru, towarzyszyły tym procesom zniszczenia substancji budowlanej i technicznej. Początkowo ekspansywna polityka gospodarcza wobec Ziemi Odzyskanych, a zwłaszcza terenów wiejskich i małych miast doprowadziła do ich degradacji technicznej, funkcjonalnej, przestrzennej i kulturowej. Bogata sieć osadnicza małych miast uległa załamaniu, część ze zdegradowanych miasteczek powoli wracała do statusu miejskiego (41%), jednak znaczna część nigdy nie odzyskała praw miejskich. Wprawdzie podstawy gospodarcze swojego istnienia niektóre miejscowości straciły już wcześniej (np. w drugiej połowie XIX w. po wyczerpaniu się zasobów surowcowych kopalnianych). Nigdy dotąd nie był to upadek tak znacznej liczby miast i miasteczek w tak krótkim czasie. Te, które przetrwały jako miasta do II wojny światowej po jej zakończeniu, uległy w efekcie prowadzonej polityki – nie tylko stagnacji, ale i degradacji funkcjonalnej. Procesu nie zahamowało w pełni odwołanie ich funkcji samorządowych, gdyż nie zostało to poparte rozwojem gospodarczym. Mimo że przeprowadzone w 1992 r. zmiany ustawy o samorządzie terytorialnym otworzyły szersze możliwości odzyskiwania i nadawania statusu miasta miejscowościom spełniającym kryteria miejskości, to jest to proces powolny dający w efekcie 23% jednostek osadniczych na badanym obszarze. Należy zwrócić uwagę na to, że prawa miejskie reaktywowano głównie miejscowościom położonym we wschodnich bądź południowo-wschodnich obszarach kraju,

argumentując to koniecznością wzmocnienia tam sieci osadniczej i taka tendencja utrzymuje się nadal.

Miejscowości położone w oddaleniu od większych miast poszukują szans rozwoju poprzez aktywizację funkcji turystycznej i wypoczynkowej, czemu mają sprzyjać walory środowiska przyrodniczego gmin, miejscowe zabytki, niejednokrotnie świadczące o wysokich walorach kulturowych i historycznej tożsamości miejsca. Są to niekiedy miejsca reprezentujące różne kultury i wyznania, o czym świadczą obiekty kultu religijnego.

Należy zwrócić uwagę na to, że podobnie jak na innych obszarach kraju upatrywanie rozwoju wsi i małych miast w turystyce jest postrzegane często na wyrost. Brakuje im bowiem zaplecza umożliwiającego pełnienie i rozwój tej funkcji, która wymaga hoteli, zajazdów, pensjonatów i innych urządzeń usługowych. Zdawać sobie trzeba sprawę z tego, że aktywność turystyczna małych miast ma ograniczoną liczbę odbiorców. Turyści pojawiają się w okresie letnim lub w wybranych miejscowościach zimą, jednak pobyty są dość krótkie. Z kolei dla wsi, badanego obszaru, pewnym zagrożeniem mogą być konkurencyjne dla nich znane miejscowości uzdrowiskowe i wypoczynkowe znajdujące się w regionie.

Uogólniając wyniki przeprowadzonych badań, można stwierdzić, że miejscowości:

- o statusie wsi, nawet te mające dawniej prawa miejskie, są predestynowane do wielofunkcyjnego rozwoju przy wykorzystaniu potencjału przyrodniczego i kulturowego oraz zachowania części dotychczasowych funkcji rolniczych;
- miejscowości położone w sąsiedztwie miast średniej wielkości będą rozwijać się pod wpływem funkcji mieszkaniowej na potrzeby rynku pracy w tych miastach;
- miejscowości położone na obszarach zewnętrznych dużych miast i mające dogodne z nimi połączenia mogą być w przyszłości przez te miasta wchłonięte.

W ramach badań przedstawiono problem wartości krajobrazu kulturowego dla poszczególnych jednostek, jak i całego badanego obszaru. Cechy krajobrazu kulturowego rozpatrywano w kilku aspektach, jak:

- wartość rynku jako elementu podkreślającego urbanistyczne tradycje miejscowości, z uwzględnieniem jego zagospodarowania, zabudowy śródmiejskiej oraz pierzei tworzących charakterystyczne wnętrza;
- powiązania przestrzenne oraz widokowe kościołów i rynków, wykazano istotne znaczenie osi widokowych łączących wnętrza rynku z pobliskim kościołem, znamienne jest współczesne przejmowanie tych powiązań przy planowaniu nowych rynków, czego doskonałym przykładem może być Baranów Osiedle–Murator i Siechnice;
- wzajemne relacje małych miast i rzek, jak również zbiorników i rozlewisk, na bazie Odry przedstawiono przykłady wpływu rzeki na rozwój miast położonych w jej bliskim sąsiedztwie, w aspekcie historycznym wykazano, że dawniej duże rzeki były stymulatorem rozwoju małych miast dzięki zakładanym portom rzeczonym, stoczniom i przeprawom; powrót do żeglugi pasażerskiej po Odrze i rozwój sportów wodnych oraz szeroko pojętej rekreacji związanej z rzeką może przyczynić się do ożywienia miasteczek nadodrzańskich;
- rola dominant w krajobrazie i panoramie miejscowości pokazuje ich różnorodność nawet w tych miejscowościach, które już od wielu lat nie są miastami, jednak zachowały elementy krajobrazu miejskiego, jak okazałych kościołów, niekiedy ratusza, klasztorów, resztek systemów obronnych, co powinno zwrócić uwagę na wartości tych często niedocenianych czynników tworzących klimat małych miast.

Przykłady przedstawione w pracy pozwalają wyróżnić istotne czynniki tworzące klimat małych miast bez względu na to, czy zostały one zdegradowane do roli wsi, czy powróciły do swoich praw. Istotne jest zachowanie tego klimatu przez zrozumienie go i akceptację przede wszystkim przez mieszkańców, a także przyjezdnych. Rozwój turystyki i rekreacji w badanych miejscowościach stanowić może poważne źródło utrzymania, niemniej jednak nie zawsze jest to wystarczający stymulator rozwoju małych miast. Z tego względu konieczne jest opracowanie odpowiedniej strategii rozwoju danej jednostki uwzględniającej jej specyficzny charakter i drzemący w niej potencjał ekonomiczny.

Literatura

- Bagiński E. (pod red.), 2006. Sieć osadnicza jako przedmiot badań, Oficyna Wydawnicza Politechniki Wrocławskiej, Wrocław.
- Bagiński E., 1998. Małe miasta w strukturze osiedleńczej Polski, Oficyna Wydawnicza Politechniki Wrocławskiej, Wrocław.
- Bagiński E., 2002. Wrocław oraz miasta i niektóre obszary województwa dolnośląskiego w wynikach badań socjo-urbanistycznych, Oficyna Wydawnicza Politechniki Wrocławskiej, Wrocław.
- Balińska G., 1991. Uzdrowiska dolnośląskie. Problem rozwoju i ochrony wartości kulturowych do II wojny światowej, Wrocław.
- Barek R., Zaniewska H., 2006. Warunki rozwoju małych miast w Wielkopolsce, Biuletyn PAN KPZK Z.226, Warszawa, s.105–125.
- Bogacz T., Żłobińska K., 2006. Warunki rozwoju małych miast w obrębie wrocławskiego obszaru metropolitalnego (wybrane przykłady), Biuletyn PAN KPZK Z. 226, Warszawa, s. 67–80.
- Böhm A., 2004. Wnętrze w kompozycji krajobrazu, wyd. Politechnika Krakowska, Kraków.
- Böhm A., 2006. Planowanie przestrzenne dla architektów krajobrazu, o czynniku kompozycji, wyd. Politechnika Krakowska, Kraków.
- Borc Z., 1999. Krajobraz nizinnych wsi dolnośląskich, Akademia Rolnicza we Wrocławiu, Monografie XVII, Wrocław.
- Borc Z., 2000. Zanikanie historycznych układów urbanistycznych w małych osiedlach wiejskich, Zesz. Nauk. AR Wroc., Geodezja i Urządzenia Rolne XVI, nr 379, Wrocław, s. 7–13.
- Borc Z., 2003. Transformation of Urban system of small towns in Poland, [w:] Architektura a Urbanismus, 37,1–2, s. 15–22.
- Borc Z., 2008a. Rozwój przestrzenny wsi o tradycjach miejskich, [w:] „Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego PTG” nr 10, s. 171–177.
- Borc Z., 2008b. Rynki małych miast i wsi o tradycjach miejskich – wartościowe wnętrza krajobrazowe, [w:] „Architektura Krajobrazu” nr 4/21, s. 11–17.
- Borc Z., Gonda-Soroczyńska E., 2006. Funkcja wsi jako uzdrowiska, [w:] Odnowa polskiej wsi, wyd. Wyższa Szkoła Finansów i Zarządzania w Białymstoku, Białystok, s. 109–114.
- Borc Z., Niedźwiecka-Filipiak I., 2008a. Przejawy tożsamości wsi o tradycjach miejskich, Zeszyty Naukowe Politechniki Poznańskiej, Wyd. Politechniki Poznańskiej, Z. 20, s. 51–57.
- Borc Z., Niedźwiecka-Filipiak I., 2008b. Zabytkowe układy urbanistyczne walorem turystycznym małych miast dolnośląskich, [w:] Nauka Przyroda Technologie, tom 2, zeszyt 4, s. 1–9.

- Borcz Z., Niedźwiecka-Filipiak I., 2008c. Forms and functions of market squares in small towns of Lower Silesia, [w:] *Town Planning and Architecture*, 32,1, s. 41–47.
- Collins G., Crasemann Collins C., 2006. *Camillo Sitte: The Birth of Modern City Planning*, Bover Publication. Inc, Mineola, New York.
- Czarnecki B. 2003. Plac rynkowy współczesnego małego miasta w Polsce, wyd. Wyższa Szkoła Finansów i Zarządzania w Białymstoku, Białystok.
- Czechowicz B., Dobrzyniecki A., 1994. Miasto i gmina Oborniki Śląskie, *Inwentaryzacja Krajoznawcza woj. wrocławskiego*, z. 18, PTTK, Oficyna Wydawnicza Sudety, Wrocław.
- Czermak A. Załęski J., 1993. Gmina Prusice, Z.16, *Inwentaryzacja Krajoznawcza woj. wrocławskiego*, PTTK, Oficyna Wydawnicza Sudety, Wrocław.
- Czerner R., 2002. Zabudowy rynków, średniowieczne bloki śródrzynkowe wybranych miast Śląska, *Oficyna Wydawnicza Politechniki Wrocławskiej*, Wrocław.
- Czerwiński J., 1999. *Dolny Śląsk Przewodnik*, Wyd. Sport i Turystyka MUZA SA, Warszawa.
- Dąbrowska-Budziło K., 1900. Wśród panoram Krakowa. O przemianie widoków i o tym, jak je ocalić. *Wydawnictwo literackie*, Kraków.
- Dąbrowska-Budziło K., 2002. Treść krajobrazu kulturowego w jego kształtowaniu i ochronie, *Zeszyty Naukowe, Architektura* nr 46, Wyd. Politechnika Krakowska, Kraków.
- Drobek W., 1999. Rola miast zdegradowanych w sieci osadniczej Śląska, *Państwowy Instytut Naukowy Instytut Śląski*, Opole.
- Drobek W., 2004. Kierunki zmian miast Śląska Opolskiego, [w:] „*Biuletyn PAN Komitet przestrzennego zagospodarowania*”, Z. 212, s. 71–82.
- Eysymontt R., 2009. *Kod genetyczny miasta*, VIA Nova, Wrocław.
- Gałązka A., 2005. Przestrzenne aspekty ruchu budowlanego na obszarach wiejskich w Polsce w latach 1989–2002, [w:] *Problemy rozwoju miast*, z. 4, IRM Kraków.
- Gonda-Soroczyńska E., 2007. *Siechnice, rodowód miasta*, Wyd. Uniwersytetu Przyrodniczego we Wrocławiu, Wrocław.
- Główny Urząd Statystyczny, *Urząd Statystyczny w Poznaniu 2008, Miasta w liczbach 2005–2006*, Warszawa.
- Gzell S., 1996. *Fenomen małomiejskości 1996*, Wyd. Akapit-DTP, Warszawa.
- Gzell S., 2006. Bariery rozwoju małych miast w świetle wymogów urbanistycznych (przykład małych miast rekreacyjnych), *Biuletyn PAN KPZK* Z. 226, Warszawa, s. 21–31.
- Jastrząb T., 2002. *Place i rynki jako zagadnienie urbanistyczne*, Wyd. Politechniki Poznańskiej, Poznań.
- Jaśniński R., 1992. *Milicz, Cieszków, Krośnice*, Wyd. IT. Urząd Miejski Milicz.
- Jokiel B., Miszewska B., 2007. Małe miasta z dwudziestowiecznym rodowodem i ich rola w okręgach metropolitalnych, *Biuletyn PAN KPZK* Z. 232, Warszawa, s. 79–103.
- Knie J., 1845. *Alphabetisch- statistisch- topographische Übersicht der Dörfer, Flecken, Städte und andern Orte der Königl. Preuss. Provinz schlesien*, Breslau.
- Konowicz W., 1997. *Wrocław kierunki rozwoju urbanistycznego w okresie międzywojennym*, Oficyna Wyd. Politechniki Wrocławskiej, Wrocław.
- Korc L., 1974. *Zdroje na terenie Śląska Opolskiego*, [w:] *Kwartalnik Opolski* nr 2/1974, s. 9–21.
- Korenik S., Rogowska M., 2007. *Funkcjonowanie małego miasta w granicach obszaru metropolitalnego (przypadek Siechnic)*, [w:] *Biuletyn PAN KPZK* Z.232, Warszawa, s. 104–115.
- Kosiński W., 2000a. *Aktywizacja turystyczna małych miast*, Monografia 269, Seria Architektura, wyd. Politechnika Krakowska, Kraków.

- Kosiński W., 2000b. Małe miasta w Polsce – Potencjał rozwojowy, Diagnoza i Prognoza, [w:] Bogdanowski J., Holewiński M., Architektura i dobra kultury. tożsamość i kontynuacja tradycji, Wydawnictwo Strzecha, Kraków, s. 87–100.
- Kosiński W., Karpiński D., 1985. Bolesławów – przeszłość i współczesność – studium architektury regionalnej, Wrocław.
- Koziół I., Matuszewski H., Załęski J., 1993. Gmina Św. Katarzyna, Inwentaryzacja Krajoznawcza woj. wrocławskiego, z. 15, PTTK, Oficyna Wydawnicza Sudety, Wrocław.
- Koziół I., Załęski J., 1996a. Miasto i gmina Brzeg Dolny, Inwentaryzacja Krajoznawcza woj. wrocławskiego, z. 14, PTTK, Oficyna Wydawnicza Sudety, Wrocław.
- Koziół I., Załęski J., 1996b. Miasto Wrocław, Dzielnica Psie Pole, Inwentaryzacja Krajoznawcza woj. wrocławskiego, PTTK, Oficyna Wydawnicza Sudety, Wrocław.
- Królikowski J., Rylke S., 2001. Społeczno-kulturowe podstawy gospodarowania przestrzenią, Wyd. SGGW, Warszawa.
- Kühnel A., 1918. Zasady budowy miast i miasteczek, Lwów.
- Kuriata Z., 2002. Nowe tereny budowlane w planie wsi, „Gospodarka przestrzenna polskich miast i wsi”, red. W. Czarnecki, M. Proniewski, Wyższa Szkoła Finansów i Zarządzania w Białymstoku, Białystok.
- Litwińska E., 2007. Wybrane wskaźniki społeczno-ekonomiczne do badania wpływu metropolii na małe miasta (przykład Wrocławia), Biuletyn PAN KPZK Z.232, Warszawa, s. 131–146.
- Lynch K., 1960. The image of the city, The MIT Press. Cambridge, Massachusetts and London, England.
- Maciejewski J., Załęski J., 1987. Gmina Malczyce, Inwentaryzacja Krajoznawcza woj. wrocławskiego, z. 8, PTTK, Oficyna Wydawnicza Sudety, Wrocław.
- Masztański R.P., 2005. Przeobrażenia struktury przestrzennej małych miast Dolnego Śląska po 1945 roku. Oficyna Wydawnicza Politechniki Wrocławskiej, Wrocław.
- Murzyn M., Gwosdz K., 2003. Problemy rozwoju turystyki w zdegradowanym ośrodku miejskim. Przypadek Chełmska Śląskiego, [w:] Prace Geograficzne, Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej UJ, Z.111, s. 183–199.
- Niedźwiecka-Filipiak I., 2008. Przemiany przestrzenne małego miasta na przykładzie Prusic, [w:] Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego PTG nr 10, Sosnowiec, s. 96–103.
- Niedźwiecka-Filipiak I., Borcz Z., 2002. Tendencje rozwoju terenów wiejskich w rejonie Wrocławia, [w:] „Gospodarka przestrzenna polskich miast i wsi”, red. W. Czarnecki, M. Proniewski, Wyższa Szkoła Finansów i Zarządzania w Białymstoku, Białystok, s. 229–235.
- Niemczyk E., 2002. Cztery żywioły w architekturze, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław, Warszawa, Kraków.
- Olejnik T., 2007. Sześć wieków Lututowa, wyd. Urząd Gminy Lututów, Wieluńskie Towarzystwo Naukowe.
- Pancewicz A., 2004. Rzeka w krajobrazie miasta, Wydawnictwo Politechniki Śląskiej, Gliwice.
- Patoczka P., 2000. Ściany i bramy w krajobrazie, wyd. Politechnika Krakowska, Kraków.
- Pawłowska K., 2001. Idea swojskości miasta, wyd. Politechnika Krakowska, Kraków.
- Pawłowska K., 2008. Przeciwdziałanie konfliktom wokół ochrony i kształtowania krajobrazu, wyd. Politechnika Krakowska, Kraków.
- Przerwa T., 1998. Opowieści Srebrnogórskie, wyd. „Rzeka”, Wrocław.

- Przesmycka E., 2001. Przeobrażenia zabudowy i krajobrazu miasteczek Lubelszczyzny, Wydawnictwo Politechniki Lubelskiej, Lublin.
- Rabsztyń B., 2006. Czynniki rozwoju małych miast w okresie transformacji systemowej, Biuletyn PAN KPZK Z. 226, Warszawa, s. 32–40.
- Ranoszek E., Ranoszek W., Załęski J., 1994. Miasto i gmina Milicz, Inwentaryzacja Krajoznawcza woj. wrocławskiego, z. 14, PTTK, Oficyna Wydawnicza Sudety, Wrocław.
- Rylke J., 2002. Fenomenologiczna metoda badania krajobrazu miasta, „Architektura krajobrazu”, 3–4/2002, s. 4–12.
- Siemiński J.L., 2000. Byłe (zdegradowane) miasteczka, [w:] „Przestrzeń, Informator Planowania Przestrzennego” Nr 11/2, s. 14–22.
- Słodczyk J., 2003. Przestrzeń miasta i jej przeobrażenia, wyd. Uniwersytet Opolski.
- Staffa M. (pod red.), 1993a,b,c. Słownik geografii turystycznej Sudetów, Tom 3, 16, 17 Wyd. PTTK „Kraj”, Warszawa–Kraków.
- Staffa M. (pod red.), 1995. Słownik geografii turystycznej Sudetów, Tom 11, Wyd. I-BIS Wrocław.
- Staffa M. (pod red.), 1997. Słownik geografii turystycznej Sudetów, Tom 8, Wyd. I-BIS Wrocław.
- Staffa M. (pod red.), 1998. Słownik geografii turystycznej Sudetów, Tom 5, Wyd. I-BIS Wrocław.
- Staffa M. (pod red.), 1999. Słownik geografii turystycznej Sudetów, Tom 4, Wyd. I-BIS Wrocław.
- Staffa M. (pod red.), 2000. Słownik geografii turystycznej Sudetów, Tom 6, Wyd. I-BIS Wrocław.
- Staffa M. (pod red.), 2003. Słownik geografii turystycznej Sudetów, Tom 2, Wyd. I-BIS, Wrocław.
- Staffa M. (pod red.), 2005a,b. Słownik geografii turystycznej Sudetów, Tom 10, 20, Wyd. I-BIS Wrocław.
- Staffa M. (pod red.), 1992. Słownik geografii turystycznej Sudetów, Tom 13, Wyd. PTTK „Kraj”, Warszawa–Kraków.
- Staniszewska W., 2007. Zabytki sztuki i kultury Parku Krajobrazowego Chełmy, Regionalny Ośrodek Studiów i Ochrony Środowiska Kulturowego we Wrocławiu, Wrocław–Legnica.
- Stelmach M., Malina R., Tkocz J., Żukowski B., 1990. Obszary wiejskie i grunty rolnicze, Wydawnictwo Akademii Rolniczej we Wrocławiu, Wrocław.
- Szymski A., Pawłowski W., 2002. Przekształcenia struktury osadniczej wsi i miasteczek przygranicznych na przykładzie Osinowa Dolnego i Krajnika Dolnego, [w:] „Gospodarka przestrzenna polskich miast i wsi”, red. W. Czarnecki, M. Proniewski, Wyższa Szkoła Finansów i Zarządzania w Białymstoku, Białystok.
- Tłoczek J., 1955. Miasteczka rolnicze w Wielkopolsce, Budownictwo i Architektura, Warszawa.
- Verquin A.C., Duhem B., Lindholm G., 2005. Green structure and Urban Planning, Cost Action C11, Luxembourg.
- Wejchert K., 1977. Elementy krystalizujące i ich rola w strukturze miast polskich. Przeszłość a jutro miasta, PWN, Warszawa.
- Wejchert K., 1984. Elementy kompozycji urbanistycznej, Arkady, Warszawa.
- Wejchert K., Adamczewska-Wejchert H., 1986. Małe miasta, Arkady, Warszawa.

- Węclawowicz G., Bański J., Degórski M., 2006. Przestrzenne zagospodarowanie Polski na początku XXI wieku, PAN, Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania, monografia nr 6, Warszawa, s. 279–292.
- Więckowicz Z., 2000. Rozwój wielofunkcyjny wsi w makroregionie południowo-wschodnim na przykładzie wsi dolnośląskiej, [w:] „Możliwości wielofunkcyjnego rozwoju wsi polskiej w kontekście integracji z Unią Europejską”, red. A. Stasiak, KPZK PAN, SGGW, Warszawa.
- Wiśniewska W., 2002. Rekreacja i wypoczynek w gminie w planowaniu miejscowym, [w:] „Gospodarka przestrzenna polskich miast i wsi”, red. W. Czarnecki, M. Proniewski, Wyższa Szkoła Finansów i Zarządzania w Białymstoku, Białystok.
- Zaniewska H., 1998. Polskie miasteczka w okresie transformacji społeczno-gospodarczej, Instytut Gospodarki Mieszkaniowej, Warszawa.
- Zaniewska H., 2004. Miasteczka Wielkopolski przed przystąpieniem do Unii Europejskiej, [w:] Przegląd Zachodni, nr 2, Instytut Zachodni, Poznań.
- Zaniewska H., Berek R., 2005. Zabudowa mieszkaniowa małych miast – przeszłość i teraźniejszość. Rodzaj i stan zasobów mieszkaniowych, [w:] red. K. Heffner: Małe miasta a rozwój lokalny i regionalny. Wyd. Akademii Ekonomicznej w Katowicach.
- Zaniewska H., Berek R., 2006. Warunki rozwoju małych miast w Wielkopolsce, [w:] Uwarunkowania rozwoju małych miast, red. K. Heffner, T. Marszał, KPZK PAN, Warszawa.
- Zaniewska H., Berek R., 2007. Atrakcyjność turystyczna miasteczek wielkopolskich, Potencjalne wartości a rzeczywistość, [w:] „Rekreacja, turystyka i agroturystyka w gospodarce przestrzennej – wyzwania XXI wieku”, red. W. Czarnecki, Wyższa Szkoła Finansów i Zarządzania w Białymstoku, Białystok.
- Ziobrowski J., Pijanowski M., 2008. Nowe zadania planowania miejscowego w kształtowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym obszarów wiejskich, Instytut Rozwoju Miast, Kraków.

Źródła fotografii:

Z. Borcz:

2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 45, 46, 47, 51, 53, 54, 63

I. Niedźwiecka-Filipiak:

1, 42, 43, 44, 60, 64, 67

R. Mianowski:

48, 49, 50

P. Roszko:

29, 57, 58, 59

Archiwum IAK UP we Wrocławiu:

15, 39, 40, 41, 52, 55, 56, 61, 62, 65, 66, 68

Spis ilustracji

Spis rycin

Ryc. 1. Mapa miejscowości objętych opracowaniem	12
Ryc. 2. Mapa małych miast włączonych do sąsiednich większych oraz miast połączonych równorzędnie	17
Ryc. 3. Diagram statusu miast połączonych.....	20
Ryc. 4. Mapa miast, które odzyskały prawa miejskie oraz nowych miast	21
Ryc. 5. Plan miasta Prusice, które po latach odzyskało prawa miejskie, 1 – Stare miasto z rynkiem, 2 – Dawna wieś Górkowice	22
Ryc. 6. Diagram zmian statusu miast, które odzyskały prawa miejskie	26
Ryc. 7. Wykres zmian liczby mieszkańców w miastach, które odzyskały prawa miejskie.....	26
Ryc. 8. Mapa byłych miast, obecnie wsi gminnych	27
Ryc. 9. Wieś gminna Dobroszyce powstała z dwóch członów: wsi Treszkin i miasteczka Juliusburg	29
Ryc. 10. Diagram zmian statusu byłych miast, obecnie wsi gminnych	34
Ryc. 11. Wykres zmian liczby mieszkańców w wybranych wsiach gminnych	34
Ryc. 12. Mapa byłych miast, obecnie wsi sołeckich	35
Ryc. 13. Plan byłego miasteczka Srebrnej Góry, 1 – twierdza, 2 – fort Ostróg.....	36
Ryc. 14. Plan byłego miasteczka Strupina	42
Ryc. 15. Diagram zmian liczby ludności byłych miasteczek, obecnie wsi sołeckich.....	44
Ryc. 16. Wykres zmian liczby mieszkańców w wybranych wsiach sołeckich.....	44
Ryc. 17. Wykres zmian liczby ludności w wybranych miastach, które uzyskały prawa miejskie bez wcześniejszych tradycji urbanistycznych.....	46
Ryc. 18. Diagram podziału badanych miejscowości wg hierarchii sieci osadniczej.....	48
Ryc. 19. Plan rynku i przyległych ulic w Dobromierzu	65
Ryc. 20. Plan rynku i przyległych ulic w Sulikowie.....	67
Ryc. 21. Plan Lewina Kłodzkiego, rynku i kościoła na wzgórzu	68
Ryc. 22. Plan rynku i przyległych ulic w Lututowie.....	70
Ryc. 23. Plan fragmentu miasteczka Psie Pole, obecnie części Wrocławia	72
Ryc. 24. Plan rynku w Kostomłotach z ratuszem i kościołem	74
Ryc. 25. Plan rynku i przyległych ulic w Kobylej Górze.....	76
Ryc. 26. Plan rynku i przyległych ulic w Cieszkowie.....	77
Ryc. 27. Plan rynku i przyległych ulic w Chełmsku Śląskim	79
Ryc. 28. Plan rynku i przyległych ulic w Zawidowie	81
Ryc. 29. Plan starego rynku i przyległych ulic w Baranowie.....	83
Ryc. 30. Plan rynku i przyległych ulic w osiedlu Baranów–Murator	85
Ryc. 31. Plan fragmentu Siechnic z wydzielonym miejscem na przyszły rynek	86

Ryc. 32. Malczyce, plan miasta, 1 – stocznia 2 – port.....	88
Ryc. 33. Plan Brzegu Dolnego, widoczna lokalizacja mostu kolejowego i promu.....	90
Ryc. 34. Plan Urazu nad Odrą	92
Ryc. 35. Plan Barda nad Nysą Kłodzką.....	93
Ryc. 36. Rozlewiska Baryczy w okolicy Sułowa.....	98
Ryc. 37. Plan Dobromierza i sztuczny zbiornik, zwany jeziorem Dobromierskim	99

Spis fotografii

Fot 1. Widok miasta Prusice	23
Fot. 2 Fragment zabudowy Przemkowa	24
Fot. 3. Kościół katolicki przy rynku w Przemkowie	24
Fot. 4. Fragment rynku w Dobroszycach	29
Fot. 5. Zespół obiektów opieki Caritas w Dobroszycach.....	30
Fot. 6. Uliczka w Trzebielu	31
Fot. 7. Fragment dawnych murów obronnych w Trzebielu	31
Fot. 8. Kościół p.w. NMP, w głębi fragmenty opactwa cystersów w Kamieńcu Ząbkowickim	32
Fot. 9. Pałac z XIX w. w Kamieńcu Ząbkowickim.....	32
Fot. 10. Pierzeja rynku w Srebrnej Górze.....	37
Fot. 11. Pierzeja rynku w Sułowie, na pierwszym planie dom, w którym zatrzymał się J. Słowacki w 1831 roku	38
Fot. 12. Kościół w Sułowie p.w. św. Piotra i Pawła	39
Fot. 13. Ciąg kamieniczek w Urazie	40
Fot. 14. Ruiny zamku w Urazie.....	41
Fot. 15. Widok ogólny wsi Strupina.....	42
Fot. 16. Pierzeja rynku w Dobromierzu	65
Fot. 17. Widok z rynku na kościół w Dobromierzu.....	66
Fot. 18. Zabudowa pierzei rynku w Sulikowie.....	67
Fot. 19. Zabytkowe domy przy rynku w Sulikowie.....	68
Fot. 20. Zabudowa pierzei rynku w Lewinie Kłodzkim	69
Fot. 21. Odrestaurowana figura św. Jana Nepomucena na rynku w Lewinie Kłodzkim.....	69
Fot. 22. Widok kościoła z rynku w Lututowie	71
Fot. 23. Przystanek autobusowy na rynku w Lututowie.....	71
Fot. 24. Kamienice przy rynku na Psim Polu.....	72
Fot. 25. Kościół na Psim Polu	73
Fot. 26. Plac pomiędzy kościołem i kaplicą na Psim Polu	73
Fot. 27. Ratusz na rynku w Kostomłotach	74
Fot. 28. Figura sakralna, w głębi kamienny mur otaczający kościół w Kostomłotach	75
Fot. 29. Kościół katolicki w Kobylej Górze	76
Fot. 30. Uliczka prowadząca do kościoła w Cieszkowie.....	77
Fot. 31. Widok byłego miasteczka Cieszkowa, w głębi widoczny kościół ewangelicki.....	78
Fot. 32. Widok na kościół z rynku w Chełmsku Śląskim.....	79
Fot. 33. Pierzeja rynku w Chełmsku Śląskim.....	80
Fot. 34. Uliczka wiodąca z rynku w Zawidowie z widokiem na wieżę pozostałą po zburzonym kościele	81

Fot. 35. Ulica wiodąca z rynku w Zawidowie z widokiem na kościół parafialny	82
Fot. 36. Zabudowa śródrynkowa starej części Baranowa.....	84
Fot. 37. Kościół drewniany przy starym rynku w Baranowie.....	84
Fot. 38. Kościół wzniesiony na nowym osiedlu Baranów–Murator	85
Fot. 39. Nowy kościół w Siechnicach w sąsiedztwie miejsca na planowany rynek	86
Fot. 40. Widok Odry w pobliżu Lubiąży	87
Fot. 41. Widok na kościół w Lubiąży znad Odry.....	88
Fot. 42. Widok portu w Malczycach	89
Fot. 43. Widok Odry w pobliżu urządzeń przeładunkowych węgla w Malczycach	89
Fot. 44. Fragment urządzeń portowych w Malczycach	89
Fot. 45. Prom na Odrze w Brzegu Dolnym.....	91
Fot. 46. Odra w pobliżu Urazu	91
Fot. 47. Widok portu na Odrze w Urazie	92
Fot. 48. Przełom Nysy Kłodzkiej w Bardzie.....	94
Fot. 49. Mosty na Nysie Kłodzkiej w Bardzie	94
Fot. 50. Kościół p.w. NMP w Bardzie.....	95
Fot. 51. Rzeka Kamienna w Cieplicach Zdroju	96
Fot. 52. Rura ciepłociągu przeprowadzona przez rzekę Kamienną w Cieplicach Zdroju	96
Fot. 53. Stawy w parku w Cieplicach Zdroju	97
Fot. 54. Główny deptak spacerowy w Cieplicach Zdroju.....	97
Fot. 55. Widok na jezioro Dobromierskie.....	99
Fot. 56. Widok na zaporę na rzece Strzegomce z jeziorem Dobromierskim.....	100
Fot. 57. Widok zbiornika wodnego w Kobylej Górze.....	101
Fot. 58. Plaża nad zalewem w Kobylej Górze	101
Fot. 59. Przystań wodna w Kobylej Górze.....	102
Fot. 60. Wierzbą na środku tzw. rynku w Radzimowicach.....	104
Fot. 61. Dominująca nad całą okolicą wieża kościoła w Strupinie	105
Fot. 62. Wierża kościoła w Urazie, typowa dominanta w wiejskim krajobrazie.....	106
Fot. 63. Kościół p.w. NMP, jedna z dwóch dominant Sułowa, zamykająca perspektywę głównej ulicy	106
Fot. 64. Panorama miasta Prusice z trzema dominantami, tj. wieżami dwóch kościołów i ratusza.....	108
Fot. 65. Kominy elektrociepłowni w Siechnicach jako współczesne dominanty	108
Fot. 66. Panorama Dobromierza, w głębi wieża widokowa na Wieżycy.....	109
Fot. 67. Widok na Srebrną Górę od strony Budzowa, w dali twierdza i fort Ostróg.....	109
Fot. 68. Panorama Srebrnej Góry widziana z twierdzy	109

Spis tabel

Tabela 1. Podział terytorialny badanych miejscowości	13
Tabela 2. Miejscowości włączone do badań pomimo braku udokumentowanych praw miejskich	13
Tabela 3. Miejscowości na badanym obszarze wg podziału administracyjnego.....	14
Tabela 4. Badane miejscowości ze względu na miejsce w hierarchii sieci osadniczej	14
Tabela 5. Miasta połączone	19

Tabela 6. Miasta zdegradowane, które odzyskały prawa miejskie	25
Tabela 7. Wsie gminne o tradycjach miejskich	33
Tabela 8. Wsie sołeckie o tradycjach miejskich.....	43
Tabela 9. Miasta powstałe bez tradycji urbanistycznych	46
Tabela 10. Schematy typów transformacji jednostek osadniczych w hierarchii sieci osadniczej	47
Tabela 11. Przynależność wojewódzka badanych ankietowo miejscowości.....	49
Tabela 12. Miejscowości o statusie wsi liczące od 118 do 2363 mieszkańców (wg stanu na koniec 2006 r.)	50
Tabela 13. Liczba mieszkańców w badanych miejscowościach w latach 1988–2008	50
Tabela 14. Główne funkcje badanych miejscowości	52
Tabela 15. Słabe i silne strony rozwoju gmin, na terenie których położone są badane miejscowości.....	56
Tabela 16. Schematyczne zestawienie cech badanych rynków.....	62
Tabela 17. Schemat przestrzennego powiązania kościoła z rynkiem w badanych miejscowościach	63
Tabela 18. Zestawienie urbanistycznych cech rynków w badanych miejscowościach.....	64
Tabela 19. Schemat relacji wód powierzchniowych, głównie rzek i badanych miast.....	103
Tabela 20. Schemat występowania dominant w badanych miejscowościach.....	110

List of illustrations

List of figures

Fig. 1. Map of considered localities.....	12
Fig. 2. Map of small towns incorporated to neighboring larger ones as well as towns connected equivalently	17
Fig. 3. Diagram of the joined towns status.....	20
Fig. 4. Map of towns which recovered civic rights and of new towns	21
Fig. 5. Plan of Prusice which recovered civic rights, 1 – the old town with market square, 2 – the former Górkowice village	22
Fig. 6. Diagram of status changes of towns, which recovered civic rights.....	26
Fig. 7. Graph of population changes in towns which recovered civic rights	26
Fig. 8. Map of degraded towns, today villages with municipal councils.....	27
Fig. 9. Plan of Dobroszyce village originated from two parts: Treszkin village and small town Juliusburg.....	29
Fig. 10. Diagram of status changes of degraded towns, today villages with municipal councils	34
Fig. 11. Graph of population changes in selected villages with municipal councils.....	34
Fig. 12. Map of degraded towns, today villages without municipal councils.....	35
Fig. 13. Plan of the former town Srebrna Góra, 1 – the fortress, 2 – the Ostróg fort.....	36
Fig. 14. Plan of former town Strupina	42
Fig. 15. Diagram of status changes of degraded towns, today villages without municipal councils.....	44
Fig. 16. Graph of population changes in selected villages without municipal councils.....	44
Fig. 17. Graph of population changes in selected towns without urban traditions	46
Fig. 18. Diagram of considered towns classified according to the hierarchical network	48
Fig. 19. Plan of market square and adjacent streets in Dobromierz	65
Fig. 20. Plan of the market square and adjacent streets in Sulików	67
Fig. 21. Plan of the market square and church on the hill in Lewin Kłodzki.....	68
Fig. 22. Plan of the market square and adjacent streets in Lututów	70
Fig. 23. Plan of the fragment of former town Psie Pole, actually part of Wrocław	72
Fig. 24. Plan of the market square with town hall and church in Kostomłoty	74
Fig. 25. Plan of the market square and adjacent streets in Kobyla Góra.....	76
Fig. 26. Plan of the market square and adjacent streets in Cieszków	77
Fig. 27. Plan of the market square and adjacent streets in Chełmsko Śląskie	79
Fig. 28. Plan of the market square and adjacent streets in Zawidów.....	81
Fig. 29. Plan of the ancient market square and adjacent streets in Baranów.....	83

Fig. 30. Plan of the market square and adjacent streets in the Baranów–Murator settlement.....	85
Fig. 31. Plan of Siechnice with a place for a future market square.....	86
Fig. 32. Plan of Malczyce, 1 – the shipyard, 2 – the inland port	88
Fig. 33. Plan of Brzeg Dolny, on the Odra River the railway bridge and ferry.....	90
Fig. 34. Plan of Uraz at the Odra River.....	92
Fig. 35. Plan of Bardo at the Nysa Kłodzka River	93
Fig. 36. Pools of Barycz River in the neighborhood of Sułów	98
Fig. 37. Plan of Dobromierz and storage reservoir, so-called Dobromierz Lake.....	99

List of photographs

Phot. 1. View of Prusice town.....	23
Phot. 2. Fragment of Przemków building.....	24
Phot. 3. The Catholic church at market square in Przemków	24
Phot. 4. Fragment of market square in Dobroszyce.....	29
Phot. 5. Complex of Caritas buildings in Dobroszyce.....	30
Phot. 6. The street in Trzebiel	31
Phot. 7. Fragment of ancient Trzebiel fortification	31
Phot. 8. The church of Our Lady, in the background buildings of Cistercian abbey in Kamieniec Żąbkowicki.....	32
Phot. 9. The 19 th century palace in Kamieniec Żąbkowicki	32
Phot. 10. The market square frontage in Srebrna Góra.....	37
Phot. 11. The market square frontage in Sułów, in foreground the house where J. Słowacki stayed in 1831	38
Phot. 12. Church of St. Peter and Paul.....	39
Phot. 13. The street in Uraz.....	40
Phot. 14. The castle ruin in Uraz	41
Phot. 15. General view of Strupina village	42
Phot. 16. The market square frontage in Dobromierz.....	65
Phot. 17. View to the church from the market square in Dobromierz.....	66
Phot. 18. The market square frontage in Sulików	67
Phot. 19. Historic houses at market square in Sulików	68
Phot. 20. The market square frontage in Lewin Kłodzki.....	69
Phot. 21. The renovated St. John monument at the market square in Lewin Kłodzki.....	69
Phot. 22. View to the church from the market square in Lututów.....	71
Phot. 23. The bus stop on the market square in Lututów.....	71
Phot. 24. The market square frontage in Psie Pole.....	72
Phot. 25. The church in Psie Pole	73
Phot. 26. The yard between the church and chapel in Psie Pole	73
Phot. 27. Town hall on the market square in Kostomłoty.....	74
Phot. 28. Sacral monument, in the back ground the stone wall surrounding the church in Kostomłoty.....	75
Phot. 29. The Catholic church in Kobyla Góra.....	76
Phot. 30. The street leading to the church in Cieszków.....	77

Phot. 31. View of the former town Cieszków, in the background the Evangelical church.....	78
Phot. 32. View to the church from the market square in Chełmsko Śląskie	79
Phot. 33. The market square frontage in Chełmsko Śląskie.....	80
Phot. 34. View of the street leading from the Zawidów market square to tower of the destroyed church	81
Phot. 35. View of the street leading from Zawidów market square to parish church	82
Phot. 36. Buildings in the middle of the ancient market square in Baranów	84
Phot. 37. The wooden church at the ancient market square in Baranów.....	84
Phot. 38. New church in the Baranów–Murator settlement	85
Phot. 39. The new church near the place for a future market square in Siechnice	86
Phot. 40. View of the Odra River near Lubiąż	87
Phot. 41. View on the church in Lubiąż from the Odra River.....	88
Phot. 42. View of Malczyce inland port.....	89
Phot. 43. View of the Odra River in Malczyce near the coal trans-shipment structures	89
Phot. 44. Fragment of port constructions in Malczyce	89
Phot. 46. Odra River near Uraz	91
Phot. 45. View to Odra River with the ferry in Brzeg Dolny.....	91
Phot. 47. View of the port at the Odra River in Uraz	92
Phot. 48. The gorge of Nysa Kłodzka River in Bardo	94
Phot. 49. Bridges on Nysa Kłodzka River in Bardo	94
Phot. 50. The church of Our Lady in Bardo.....	95
Phot. 51. The Kamienna River in Cieplice Zdrój	96
Phot. 52. The pipe of central heating system at the Kamienna River bridge in Cieplice Zdrój.....	96
Phot. 53. Ponds in the Cieplice Zdrój park	97
Phot. 54. The main promenade in Cieplice Zdrój.....	97
Phot. 55. View of the Dobromierz Lake	99
Phot. 56. View of the dam on the Strzegomka River with the Dobromierz Lake.....	100
Phot. 57. View of the storage reservoir in Kobyla Góra	101
Phot. 58. The beach at the storage reservoir in Kobyla Góra.....	101
Phot. 59. The marina at the storage reservoir in Kobyla Góra	102
Phot. 60. The willow in the middle of the so-called market square in Radzimowice	104
Phot. 61. The church in Strupina, a dominant in the surrounding landscape	105
Phot. 62. The church in Uraz, a typical dominant in the rural landscape	106
Phot. 63. The church of Our Lady, one of two dominants in Sułów, which closes the perspective of the main street.....	106
Phot. 64. Panorama of Prusice with three dominants, i.e. the towers of two churches and of the town hall.....	108
Phot. 65. Chimneys of electro-thermal power station in Siechnice as the contemporary dominants.....	108
Phot. 66. Panorama of Dobromierz, in the background the look out tower on Wieżycza mountain	109
Phot. 67. Panorama of Srebrna Góra from Budzów village, in the background the fortress and the Ostróg fort	109
Phot. 68. Panorama of Srebrna Góra seen from the fortress	109

List of tables

Table 1. Territorial division of considered localities	13
Table 2. Localities included into research despite lack of civic rights	13
Table 3. Localities of the considered territory according to the administrative division.....	14
Table 4. Division of considered localities classified according to hierarchical settlement network.....	14
Table 5. The joined towns	19
Table 6. The degraded towns which recovered their civic rights	25
Table 7. The degraded towns, today villages with municipal councils	33
Table 8. The degraded towns, today villages without municipal councils	43
Table 9. The towns without urban traditions.....	46
Table 10. Chart of transformations town-village and village-town in hierarchial settlement network.....	47
Table 11. The surveyed localities, classified according to administrative division	49
Table 12. The surveyed villages having 118 to 2363 inhabitants (state of 31.12.2006).....	50
Table 13. The population changes of surveyed localities in the 1988 to 2008 period.....	50
Table 14. Main functions of surveyed localities	52
Table 15. Strong and weak points of development of communities including surveyed localities	56
Table 16. Chart of characteristic features of market squares in considered localities	62
Table 17. Chart of spatial relation of church with market square in considered localities	63
Table 18. The list of urban features of market squares in considered localities	64
Table 19. Chart showing relation of surface waters, mainly rivers with considered towns ..	103
Table 20. Chart showing dominants existing in considered localities.....	110

Town–village and village–town transformations

S u m m a r y

The work deals with an attempt of elucidation of transformations of small towns into villages, as well as transformations of villages into towns. The research territory covers the Lower Silesia and Opole regions along with several neighboring districts. For studies 82 localities, mainly degraded towns were selected; in the course of years they had lost their civic rights as a result of wars, plagues, fires, exhaustions of iron ores or coal mines etc. Today nearly half of them have maintained their urban character by incorporation to neighboring towns or by recovery of their own civic rights. Other localities are villages where the urban features are still to be found.

The work is divided into three parts. The first part concerns the historical character of considered localities, taking into account the present state of hierarchical settlements network. Here the following classes are described: former towns incorporated into larger neighboring towns; small towns connected in an equivalent way which form new units, mainly having two-word names; towns which recovered their civic rights; and only few towns originated without urban traditions; moreover villages with or without municipal councils as well as small villages are mentioned.

The second part of the work deals with factors both favoring the development of given localities as well as those causing their recession and regress. The positive factors are advantageous natural conditions, friendly environment, lakes, ponds, rivers and forests which may serve as a basis for recreation and tourism development. It should be pointed out that valuable monuments, mainly of sacral character, palaces, monasteries, market square frontages and ancient urban systems often survived to our times. The negative factors are first of all the low level of technical infrastructure and insufficient hotel and gastronomy services. These disadvantages since a long time hinder the development of organized recreation.

The third part concerns the landscape studies, especially cultural landscape problems of considered localities. The role of the market square as a reminiscence of urban tradition as well as its perspective connection with the church is pointed out. An attention is paid to relations of small towns with surface waters, particularly rivers. Dominants and town panoramas seen from different distances, being characteristic landscape features are also described.

The work deals with small towns and villages changing in the course of time their status, i.e. loosing or gaining civic rights; it is noteworthy that these transformations are important for the unity of the whole settlement network system.

Transformacje miasto-wieś i wieś-miasto

Streszczenie

W publikacji przedstawiono próbę wyjaśnienia problemu transformacji małych miast we wsie i przeciwnie – wsi powracających do rangi miast. Obszar badań obejmuje województwa dolnośląskie i opolskie oraz kilka powiatów z sąsiednich województw. Do badań przyjęto 82 miejscowości, które niegdyś miały prawa miejskie, jednak w przeciągu wieloletniej historii utraciły je. Powodem tego było wiele czynników, jak wojny, zarazy, pożary, wyczerpanie złóż rud lub węgla i inne. Obecnie prawie połowa tych miejscowości zachowała miejski charakter przez włączenie do sąsiednich miast, a także dzięki odzyskaniu własnych praw miejskich. Pozostałe jednostki to wsie, w których nadal można wyróżnić fizjonomiczne cechy urbanistyczne.

Praca dzieli się na trzy części. W pierwszej ujęto rys historyczny badanych miejscowości z uwzględnieniem podziału według obecnego stanu hierarchii sieci osadniczej. Przyjęto następujące grupy: były miasta włączone do większych, sąsiednich miast, miasteczka połączone równorzędnie, tworzące nowe jednostki o nazwie przeważnie dwuczłonowej, miasta, które odzyskały prawa miejskie i nieliczne, które powstały, nie mając tradycji urbanistycznych. Ponadto wyróżniono wsie sołeckie, wsie gminne i przysiółki. W drugiej części badań zwrócono uwagę na czynniki sprzyjające rozwojowi miejscowości i takie, które powodują ich stagnację i regres. Do pozytywnych zaliczono korzystne warunki naturalne, czyste środowisko, zbiorniki wodne, rzeki i lasy, które mogą być podstawą rozwoju rekreacji i turystyki. W miasteczkach często przetrwały cenne zabytki architektury sakralnej i świeckiej, pałace, klasztory, kamieniczki w pierzejach rynku i kilkusetletnie układy urbanistyczne. Do niekorzystnych czynników należy przede wszystkim niski poziom infrastruktury technicznej oraz brak bazy hotelowej i gastronomicznej. Są to mankamenty, które od lat utrudniają rozwój zorganizowanej rekreacji. Trzecia część obejmuje studia krajobrazowe badanych miejscowości. Poruszono tu problemy krajobrazu kulturowego, przede wszystkim rolę rynku jako elementu podkreślającego urbanistyczne tradycje danej miejscowości oraz powiązanie rynku i kościoła poprzez osie widokowe. Również zwrócono uwagę na wzajemne relacje zabudowy miasteczek i wód powierzchniowych, głównie rzeki. Na szczególną uwagę zasługują dominanty i panoramy miasteczek oglądane z różnych odległości i zawsze odgrywające istotną rolę w krajobrazie.

Praca dotyczy małych miast i wsi zmieniających na przestrzeni lat swój status, tracąc lub zyskując prawa miejskie, niemniej jednak ważnych dla spójności całego systemu sieci osadniczej.

ZAŁĄCZNIK 1. Spis badanych miejscowości

Lp.	Nazwa	Nazwa przed 1945 r.	Województwo	Typ	Gmina	Prawa miejskie uzyskanie 1	Prawa miejskie utrata 1	Prawa miejskie uzyskanie 2	Prawa miejskie utrata 2	Nr ankiety	Zwrot	Liczba mieszkańców
			4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
1.	Baborów	Bauerwitz	opolskie	miasto		przed 1253	?	1718		53	#	3 171
2.	Baranów	nie dotyczy	wielkopolskie	w. gminna		1426	1907			35	#	1 869
3.	Bardo	Wartha	dolnośląskie	miasto		ok. 1300	1945	1969		22	#	2 846
4.	Boguszów	Gottesberg	dolnośląskie	poł./Gorce		1499	1951	1973				połączone
5.	Bolesławiec k. Wielunia	nie dotyczy	łódzkie	w. gminna		przed 1266	1870			32		900
6.	Bolesławów	Wilhelmsthal	dolnośląskie	wieś	Stronie	1581	1892			21		250
7.	Borów	Markt Bohrau	dolnośląskie	w. gminna		1292	1742/1866			56		900
8.	Bralin	nie dotyczy	wielkopolskie	w. gminna		przed 1540/1668	1875			37		2 500
9.	Brochów	Brockau	dolnośląskie	poł./Wrocław		1939	1951					połączone
10.	Brody	Pförtten	lubuskie	w. gminna		1454	1945			42	#	1 008
11.	Brzeg Dolny	Dyhernfurth	dolnośląskie	miasto		1663	1945	1954				12 780
12.	Chelmsko Śląskie	Schömburg	dolnośląskie	wieś	Lubawka	1289	1945			12	#	2 191
13.	Chobienia	Köben	dolnośląskie	wieś	Rudna	1238/1303	1945					650
14.	Ciechanowice	Rudelstadt	dolnośląskie	wieś	Marciszów	1754	1809			13	#	1 038
15.	Cieplice Śląskie	Bad Warmbrnn	dolnośląskie	poł./Iel.Góra		1935	1976					połączone
16.	Cieszków	Freyhau	dolnośląskie	w. gminna		1448/1489	1841			9		1 800
17.	Czermina	Lesten (Tschirtau)	dolnośląskie	wieś	Góra	1584	1945					807
18.	Dobromierz	Hohenfriedeberg	dolnośląskie	w. gminna		przed 1289/1352	1945			14	#	800
19.	Dobroszyce	Juliusburg	dolnośląskie	w. gminna		1663	1928	1939	1945	17	#	2 433

ZALĄCZNIK I cd.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
20.	Dubin	nie dotyczy	wielkopolskie	wieś	Jutrosin	1284	1895			61	#	734
21.	Gorce	Rothenbach	dolnośląskie	pol./Boguszów		1962	1973					połączone
22.	Goszez	Goschütz	dolnośląskie	wieś	Twardogóra	1686	1742					940
23.	Howa	Halbau	lubuskie	miasto		1679	1945	1962		45	#	3 968
24.	Jedlina Zdrój	Bad Charlottenbrunn	dolnośląskie	miasto		1768	?	1967				5 097
25.	Kamieniec Ząbkowicki	Kamenz	dolnośląskie	w. gminna		1958 (status. osiedla)	1973			49	#	4 200
26.	Kędzierzyn	Heydebreck	opolskie	Pol./Kozle		?	1973					połączone
27.	Kliczków	Klitschdorf	dolnośląskie	wieś	Ostiecznica	1610	nieznana data			24	#	339
28.	Kłodnica	Klodnitz	opolskie	pol./Kozle		1973	1975					połączone
29.	Kobyła Góra	nie dotyczy	wielkopolskie	w. gminna		XV w.	1793			33	#	1 807
30.	Korfantów	Friedland	opolskie	miasto		XV w.	1945	1993		51	#	1 847
31.	Kostomłoty	Kostenblut	dolnośląskie	w. gminna		1241	nieznana data	1692		18	#	830
32.	Kozle	Cosel	opolskie	Pol./Kędzierzyn		1293	1972					połączone
33.	Kumice Żarskie	Kunzendorf	lubuskie	pol/Żary		1692	1972					połączone
34.	Kuźnice Świdnickie pn.	Fellhammer	dolnośląskie	Pol./Walbrzych		połowa XVIII w.	1950					połączone
35.	Kuźnice Świdnickie pd.	Fellhammer	dolnośląskie	Pol./Boguszów		połowa XVIII w.	1975					połączone
36.	Leśna	Marklissa	dolnośląskie	miasto		1319	1945	1962				4 688
37.	Leśnica	Deutsch Lissa	dolnośląskie	pol./Wrocław		1261	1928					połączone
38.	Lewin Kłodzki	Hummelstadt / Lewin/	dolnośląskie	w. gminna		1401/1428	1945			8		1 200

ZAŁĄCZNIK 1 cd.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
39.	Lubiąż	Leybus	dolnośląskie	wieś	Wolów	1249	1844					2 300
40.	Lututów	nie dotyczy	łódzkie	w. gminna		1405	1720	1843/1870		30	#	1 432
41.	Łubnice	nie dotyczy	łódzkie	w. gminna		przed 1253	XIII w.			31		2 002
42.	Malczyce	Maltsch	dolnośląskie	w. gminna		XVII w. prawo składu	nieznana data	1954	1973			3 100
43.	Miedzianka	Kupferberg	dolnośląskie	wieś	Janowice Wlk.	1519	1742	1809	1945	26		82
44.	Milin	Fürstenuau	dolnośląskie	wieś	Mietków	1254 (prawa targowe)	1299/1319					420
45.	Milkowice	Armsdorf	dolnośląskie	w. gminna		os. kolejańskie	zab. miej- ska			25	#	2 002
46.	Olszyna	Langenöls ?	dolnośląskie	miasto		1956	1973	2005				4 769
47.	Opatów	nie dotyczy	wielkopolskie	wieś	Lęka Op.	XV w. krótki okres	nieznana data			47	#	1 252
48.	Opawica	Troplowitz	opolskie	wieś	Głubczyce	1377	1742/1808			55	#	118
49.	Otmęt	Ottmuth	opolskie	poł./Krapko- wice								połączone
50.	Pobiedna	Wigandsthal	dolnośląskie	wieś	Leśna	1667	1815			11	#	1 332
51.	Polkowice	Heerwegen (Polkwitz)	dolnośląskie	miasto		1291	1945	1967				22 173
52.	Praszka	nie dotyczy	opolskie	miasto		1392	1865	1919		50		8 162
53.	Prószków	Proskau	opolskie	miasto		1560/1742	1915	2004		37	#	2 719
54.	Prusice	Prausnitz	dolnośląskie	miasto		1287	1951	2000		5		2 203
55.	Przemków	Primkenau	dolnośląskie	miasto		1305	1945	1959		15		6 524
56.	Psie Pole	Hundsfield	dolnośląskie	poł./Wro- claw		1252/ XIV-XV w.	1928					połączone
57.	Rudna	Rauden	dolnośląskie	w. gminna		przed 1339	1945			16		1 619
58.	Rychtal	nie dotyczy	wielkopolskie	w. gminna		1294/1386	1934			52	#	1 300

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
59.	Siechnice	Kraftborn	dolnośląskie	miasto		1997				19	#	3 869
60.	Skorogoszcz	Schurgast	opolskie	wieś	Lewin	przed 1271	1945			38		1 200
61.	Sławęcice	Ehrenforst	opolskie	poł./Kozle		1228/1260	1973	1975				połączone
62.	Słupiec	Schlehel	dolnośląskie	poł./N.Ruda		1967	1973					połączone
63.	Sobieszów	Hermisdorf	dolnośląskie	poł./Jel.Góra		1962	1976					połączone
64.	Sobięcin	Nieder Hermsdorf	dolnośląskie	poł./Walbrzych		1818/pon.1951	1945/ pon.1975					połączone
65.	Sokolniki	nie dotyczy	łódzkie	w. gminna		1726	1810			39		1 200
66.	Srebrna Góra	Siberberg	dolnośląskie	wieś	Stoszowice	1536	1945			1	#	1 500
67.	Stronie Śląskie	Seitenberg	dolnośląskie	miasto		1967				4		6 229
68.	Strupina	Stroppen	dolnośląskie	wieś	Prusice	1253/1446/1540	1945			6		450
69.	Strzeleczki	Klein Strehlitz	opolskie	w. gminna		1327/1524	1550/1742			36	#	1 594
70.	Sulików	Schönberg	dolnośląskie	w. gminna		(1230) 1268	1945			3		2 014
71.	Sułków	Sulau	dolnośląskie	wieś	Milicz	1441 (1755)	1945			28	#	1 400
72.	Świerzawa	Schönau	dolnośląskie	miasto		1295	1946	1984		27	#	2 435
73.	Trzebień	Triebel	lubuskie	w. gminna		1301	1945			29	#	1 334
74.	Trzebina	Kunzendorf	opolskie	wieś	Lubrza	1532 prawa targowe	1648			54	#	790
75.	Turoszów	Türchau	dolnośląskie	poł. Bogatynia		XIV w.	XIX w.					połączone
76.	Uraz	Auras	dolnośląskie	wieś	Oborniki Śl.	1288/1345/1466	1945			7	#	900
77.	Wąsosz	Herrnstadt	dolnośląskie	miasto		1250	1945	1984		20	#	2 800
78.	Wieruszów	nie dotyczy	łódzkie	miasto		przed 1366	1870	1919				8 712
79.	Wińsko	Winzig	dolnośląskie	w. gminna		1285	1945			23		1 800
80.	Zastęki	Forst	lubuskie	wieś	Brody	1346	1945			46	#	238
81.	Zawidów	Seidenberg	dolnośląskie	miasto		1396	1945	1969		2		4 411
82.	Złotniki Lubańskie	Goldentraum	dolnośląskie	wieś	Leśna	1662/1667/1677	1815/1834					214

ZAŁĄCZNIK 2. Wzór ankiety skierowanej do Urzędów Gmin

Instytut Architektury Krajobrazu – Uniwersytet Przyrodniczy we Wrocławiu
50-363 Wrocław
plac Grunwaldzki 24 a.
tel. 0-71 320 1848, 0-71 320 1863.....

ANKIETA

CZYNNIKI ROZWOJU MAŁYCH MIAST I WSI O TRADYCJACH MIEJSKICH

Instytut Architektury Krajobrazu Uniwersytetu Przyrodniczego we Wrocławiu prowadzi badania dotyczące czynników rozwoju małych miast i wsi o tradycjach miejskich. Do badań wytypowano miasta i wsie położone na obszarach województw: dolnośląskiego oraz przylegającym do niego pasie województw: lubuskiego, wielkopolskiego i łódzkiego.

Problematyka badań wymaga informacji nie zawsze dostępnych w oficjalnej statystyce, dlatego zwracamy się z uprzejmą prośbą o udzielenie odpowiedzi na pytania krótkiej ankiety.

Miejscowość:..... Liczba mieszkańców obecnie.....

Status: miasto/wieś w latach: 1988.....; 2002.....

Główna funkcja:.....

I. Czy rozwija się ruch budowlany ^x (liczba średniorocznie oddawanych mieszkań w ciągu pięciu ostatnich lat:; innych obiektów.....

- słabo
- średnio
- silnie

II. Budowane obiekty ^{x/}

- zespoły domów: wielorodzinnych / jednorodzinnych
- pojedyncze budynki mieszkalne: wielorodzinne / jednorodzinne
- inne: handlowe / usługowe

III. 1. Czy jest opracowane studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy?
tak/nie ^{x/}

Wymienić:

– mocne strony rozwoju gminy:.....

– słabe strony rozwoju gminy:.....

....2. Czy dla miejscowości lub jej fragmentów jest opracowany miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego?

tak/nie ^{x/}

IV. Czynniki sprzyjające rozwojowi miejscowości ^{x/}

- atrakcyjne środowisko przyrodnicze, – miejsce kultu religijnego (pielgrzymki),
- przejścia graniczne, – zabytki,
- atrakcje turystyczne lub wypoczynkowe
- inne

V. Czy obserwowany jest napływ ludności do miejscowości

tak/nie ^{x/}

Jeżeli tak, to skąd: z terenu gminy, z terenu innych miast, z zagranicy

VI. Miejscowość miała w przeszłości prawa miejskie, ale je utraciła. Czy podejmuje starania o ich przywrócenie: tak/nie ^{x/}. Jeśli tak, to w czym się wyraża miejski charakter:

- układ urbanistyczny – rodzaj zabudowy
- infrastruktura techniczna (wodociągi, kanalizacja, oczyszczalnie ścieków)

Data..... Podpis wypełniającego..... Nr tel.....

x/ właściwe podkreślić